

Вітаут Тумаш

*Выбраныя
працы*

Annotation

Яўхім Фёдаравіч Карскі (1 студзеня 1861 — 29 красавіка 1931) — філэляг-славіст, заснавальнік беларускага навуковага мовазнаўства і літаратуразнаўства, этнограф, фальклярыст, палеограф. Акадэмік Пецярбургскай Акадэміі навук, чалец Інстытуту беларускай культуры, Чэскай Акадэміі навук.

- Тумаш Вітаўт

- Уводзіны
- Жыцццяпіс
- Навуковая спадчына

- 1. Працы моваведных
  - 2. Працы ў галіне беларускага фальклёру й этнаграфіі
  - 3. Працы з гісторыі беларускае літаратуры
  - 4. Працы зь беларускае палеаграфіі
  - 5. «Беларусы»

- «Белоруссия», т. I. Введение в изучение языка и народной словесности. Варшава, 1903, бач. 466

- «Белоруссы», т. II. Язык белорусского племени

- «Белоруссы», т. III. Очерки словесности белорусского племени

- «Белоруссы», т. IV

- Чым «Беларусы» былі, чым засталіся

- 6. Важнейшыя небеларусаведныя працы Карскага

- Сьветагляд Яўхіма Карскага

- 1. Пагляды моваведных
  - 2. Пагляды Карскага ў галіне літаратуры
  - 3. Нацыянальная сьведамасьць і палітычныя пагляды Карскага
  - 4. Савецкая партыйная ацэна Карскага

Тумаш Вітаўт
Яўхім Карскі

Уводзіны

1 студзеня сёлета мінулі 100-я ўгодкі ад нараджэння заснавальніка беларускае моваведы Яўхіма Карскага. Сёлета-ж, 29 красавіка, мінула й 30 гадоў ад ягонай сьмерці. 30 гадоў — часу ня мала, каб пробаць з гістарычнае ўжо пэрспэктывы зірнуць на вельмі плодную навуковую дзейнасьць Карскага, на ягоную багатую навуковую спадчыну дый усьведаміць сабе яе актуальнае навуковае значэньне.

Заданьне гэтае, аднак-жа, ня простае й ня лёгкае дзеля колькі прычынаў. Калі ходзіць аб жыцццяпіс Яўхіма Карскага — дадзеныя да яго ўсё яшчэ вельмі скупыя. За галоўную крыніцу вестак і па сьнянн застаецца нэкралёг, кароткі нарыс жыцця й навуковае дзейнасьці Карскага, напісаны на аснове аўтабіяграфічных зацемак акадэмікам Б. М. Ляпуновым. Нэкралёг гэты памешчаны ў «Известия АН СССР, Отделение общественных наук», № 3, 1932 г.

Блізу нічога новага да біяграфіі Карскага ня прыносяць артыкулы аб ім, памешчаныя ў перавыдадзеным у 1955-56 гадох АН БССР 2-м томе Карскага «Беларусаў», а напісаныя В.І. Баркоўскім. Няшмат новага й у кароценькіх успамінах таго-ж Баркоўскага, дый ягонай жонкі, а Карскага дачкі, Н. Баркоўскай, што былі друкаваныя ў № 1 менскага часопісу «Полымя» 1961 году.

Калі-ж ходзе аб агляд навуковае спадчыны Яўхіма Карскага — тут паяўляюцца іншыя цяжкасьці. Найперш Карскі быў вучоным і надзвычайна працавітым, і пладавітым. Бібліяграфія ягоных працаў, артыкулаў, зацемак, рэцэнзьяў абыймае больш 800 пазыцыяў. А між імі ёсьць і больш дзсятка кнігаў, каля поўтысячы, ці нават і больш, бачынаў друку. Дык самыя вялікія памеры навуковае спадчыны Карскага заданьне яе агляду робяць ня лёгкім.

З другога боку, Яўхім Карскі па сваёй натуры й зацікаўленьнях быў вучоным, што не зачыняўся ў сваёй спэцыяльнасьці, моваведзе, а выходзіў і за межы мовы ў сумежныя галіны фальклёру, этнаграфіі, літаратуры, палеаграфіі, а нават — і палітыкі. Пры тым, хоць праз усё жыццё галоўнае навуковае зацікаўленьне Карскага было накіраванае на беларусаведныя пытаньні, даў ён, усё-ж, і колькі важных дый арыгінальных працаў і ў галіне расейскае моваведы, літаратуры дый палеаграфіі, дый крануў і падобныя пытаньні польскія, украінскія дый паўдзённаславянскія.

Гэткая шматкіруновасць зацікаўленьняў дзейнасьці Карскага накідала-б патрэбу падыходзіць да агляду ягонае

навуковае працы з розных гледзішчаў: і як моваведа, і як этнограф, фальклёрысты, і як палеаграф, ды і гісторыка літаратуры. Гэтак і пробвалі падыйсці да агляду дзейнасці Карскага беларускія аўтары ў Менску ў 1951 г., калі адзначалася 20-годзьдзе ад сьмерці Карскага. Тады паказаліся ў друку адпаведныя артыкулы М. Жыдовіча, Ю. Мацкевіча, В. Вольскага, М. Грынблята, В. Баркоўскага. Гэтыя артыкулы, публікаваныя ў Менску яшчэ ў пару строгае Сталінскае ізаляцыі нацыянальных культураў і навукі народаў Савецкае імперыі ня то што ад сувязяў, але й ад самога вока Захаду, засталіся ня ведамымі на Захадзе й па сянны. Дзеля гэтага немагчыма нешта сказаць пра іх змест ды навуковую вартасць.

Трэцяя перашкода ў дасьледаваньні навуковае спадчыны Карскага, гэта тое, што некаторыя вельмі важныя працы Карскага знайсьці на Захадзе або вельмі цяжка, або й наагул немагчыма, бо іх зусім нямашака.

Вось у выніку гэтых прычынаў, а таксама дзеля самое велічыні навуковае спадчыны Карскага ды і яе размаітасьці, у рамах аднаго рэфэрату даводзіцца рабіць агляд яе толькі вельмі агульны, што заўсёды ёсьць адзіным выхадам, у выпадках, калі ў кароткім нарысе даводзіцца ахапіць гэткае шырокае й багатае поле навуковае дзейнасці, як маем у выпадку Яўхіма Карскага, працаваць навукова якому жыцьцё выдзеліла ледзь не паўстагодзьдзя часу, бо цэлых 48 гадоў.

Радзіўся Яўхім Карскі ў сям'і настаўніка пачатковае школы вёскі Лаша, Горадзенскага павету. Год ягонага нараджэння ў біяграфічных даведках даецца як 1860 або 1861. Два розныя гады паўстаюць у залежнасці ад каляндарнага стылю, паводле якога азначаецца дзень нараджэння Карскага. Па старым юльянскім каляндары радзіўся ён у 1860 годзе, 20 снежня. Па новым-жа дата нараджэння прыпадае на 1 студзеня 1861 году.

Па нацыянальнасці бацькі былі беларусамі, што відаць з пазнейшай зацёмкі самога Карскага пра тое, што ён «прыродны беларус». Гадаваўся Яўхім Карскі ў вельмі вялікай сям'і, у якой самых дзяцей было васьмёра. Пачатковую навуку атрымаў у Ятранскай народнай школе ў Наваградзкім павеце. Сярэдняю асвету здабываў у Менскай духоўнай сямінарыі, дзе вучыўся 10 гадоў, аж да яе сканчэння ў 1881 годзе.

У тым-жа 1881 годзе Яўхім Карскі паступае на Нежынскі гістарычна-філялягічны Інстытут у Чарнігаўшчыне. Студыюе тамка філялёгію пад кіраўніцтвам славісты-моваведа прафэсара Р. Ф. Брандта. Канчае Інстытут вясною 1885 году й на 8 гадоў пераяжджае ў Вільню на пасаду настаўніка царкоўнаславянскае й расейскае мовы ў тамашняй гімназіі.

Першую крытычную зацёмку Карскі друкаваў яшчэ ў 1889 г. будучы студэнтам. Першыя фальклёрныя запісы «Белорусские песни села Берёзовца Новогрудского уезда Минской губернии» публікуе ён у наступным годзе. А яшчэ за год, у 1885 годзе, друкуецца й ягоная першая арыгінальная навуковая праца «Обзор звуков и форм белорусской речи». Гэта кніжка значнага памеру, 170 бачынаў друку. У ей у завязцы тая тэма, над якою Карскі праз усё сваё жыццё працаваў, ды і зь якое пазней вырасьлі ягоныя манумэнтальныя «Беларусы». Зьвярнуць трэба ўвагу на факт, што ў часе публікацыі першае навуковае працы Карскаму было ўсяго 24 гады ды і ён толькі канчаў свае вышэйшыя студыі. Сьветчыць гэта аб не малых здольнасьцях маладога вучонага, ягонай працавітасці, ды і таксама добрай філялягічнай школе прафэсара Брандта.

Пачатае навуковае працы Карскі не спыняе й у гады настаўніцтва ў віленскай гімназіі. У 1890 г. у «Русском филологическом вестнике» пачынае друкавацца праца Карскага «К истории звуков и форм белорусской речи». 17.9.1891 г. пры гістарычна-філялягічным факультэце Варшаўскага ўнівэрсытэту ён складае магістэрскі экзамін. На Варшаўскім унівэрсытэце тады былі лекцы прафэсараў А.І. Сьмірнова (рэдактара РФВ), П.К.

Ульянава, А. С. Будзіловіча (у Будзіловіча Карскі складаў экзамены па сваёй спецыяльнасці), К. Я. Грота й І. Первольфа. Праз два гады 24.10.1893 г. на магістэрскім дыспуте абараняе свае дзёве вышэй ўспомненыя працы аб беларускай мове дый дастае навуковую ступень магістра ў галіне расейскай мовы й літаратуры.

У тым-жа годзе Карскі пераносіцца ў Варшаву для працы пры тамашнім універсытэце, спачатку ў характары лектара, а ад 26.6.1894 г. экстраардынарным прафэсарам расейскай дый царкоўнаславянскай моваў і расейскай літаратуры, ад 1897 ардынарны прафэсар (пасля дактарату).

Зразу-ж ён рыхтуе й сваю дакторскую дысэртацыю, таксама ў галіне беларускае мовы. Гэта праца значных памераў — 444 бачынаў друку — пад назовам «Западнорусские переводы псалтыри XV–XVI веков», Варшава 1896 г. Доктарат ён робіць пры Маскоўскім універсытэце, на якім 9.11.1896 г. адбываецца дакторскі дыспут Карскага, у выніку якога 14.12.1896 г. яму прызнаецца навуковая ступень доктара.

І па закругленьні дактаратам свае вышэйшае асьветы Карскі ўвесь час працуе шмат навукова й пераважна ў галіне беларусаведы. Зімою, у часе ўнівэрсытэцкіх заняткаў, ён працуе над рукапісамі й старадрукамі па бібліятэках, або вывучае беларускія этнаграфічныя зборнікі й матар'ялы, летам жа звычайна выяжджае ў паасобныя мясцовасьці Беларусі для беспасярэдняга знаямленьня зь беларускаю народнаю мовай дый для запісваньня беларускай народнай творчасці, звычайў, абрадаў.

У гадох 1899–1900 яму даюцца навуковыя камандыроўкі ў Горадзенскую, Віленскую дый Менскую губэрніі для вывучэньня дыялектаў. У тым-жа годзе Карскага пасылаюць у Сэрбію, Баўгарыю, Турцыю для студыяў над рукапісамі й старадрукамі ў тамашніх бібліятэках. У 1903 г. з даручэньня Расейскага Імпэратарскага Геаграфічнага Таварыства, а на матар'яльную дапамогу віленскага генэрал-губэрнатара князя Сьвятаполк-Мірскага ў вышыні 500 рублёў, Карскі робе аб'езд усяе беларускае этнаграфічнае тэрыторыі для ўстанаўленьня велічыні дый межаў беларускага моўнага прастору й зьбіраньня моўнага й фальклёрнага матар'ялу. У гэтым-жа годзе выходзіць з друку першы том ягонай капітальнай працы «Беларусы» з этнаграфічнаю дый дыялектычнаю картамі Беларусі. Дваццаць гадоў часу Карскаму займае напісаньне й друкаваньне далейшых 6 кнігаў гэтае манумэнтальнае беларусаведнае манаграфіі, апошняя кніга якое выйшла з друку ў 1922 годзе.

З пачаткам 1905 году Карскі абыймае рэдактарства

варшаўскага «Русского филологического вестника», часапісу, што сыграў важную ролю ў развіцці расейскае моваведы, а адначасна не малую й у галіне моваведы беларускай. У гэтым часопісе Карскі друкуе шмат сваіх працаў аб беларускай мове, памяшчае ў ім дасланыя моваведныя беларускія матар'ялы, вядзе ў ім багаты адзел рэцэнзый. «Русский филологический вестник» Карскі рэдагуе аж да часу спынення яго выхаду ў 1917 годзе. У 1905 годзе Карскага выбіраюць рэктарам Варшаўскага ўніверсітэту. На гэтым становішчы ён застаецца да 1910 году, калі сам рэктарства зракаецца.

У сувязі з ходам падзеяў I Сусветнай Вайны ў 1915 годзе Карскі разам з Варшаўскім універсітэтам эвакууецца з Варшавы да Растова на Доне, дзе чытае яшчэ ўніверсітэцкія лекцыі да вясны наступнага году. 8.X. 1916 г. у выніку рэкамэндацыяў Шахматава, Сабалеўскага, Перэца й Катлярэўскага Карскі быў выбраны ў акадэмікі Расейскае Імператарскае Акадэміі Навук. У сваёй рэкамэндацыйнай запісцы Шахматаў называе Карскага «заснавальнікам беларускае моваведы й беларускае філялёгіі».

Навуковая дзейнасць Карскага ў далейшых гадох, аж да ягонай сьмерці, даволі цесна звязаная з працаю ў Расейскай Акадэміі, перайменаваную пазней на АН СССР, у якой ён працуе як сябра ўправы прэзыдыюму, дырэктарам музэю этнаграфіі й антрапалёгіі, старшынёю слоўнікавае камісіі дый камісіі па расейскай мове, рэдактарам «Известий Отделения Русского языка и Словесности АН СССР». Стае ён адначасна й прафэсарам Ленінградзкага ўніверсітэту, на якім выкладае да 1928 году.

У гадох 1917–1921 Карскі часта бывае ў Менску, а нават Вільні, дый мае беспасярэдні сутык зь беларускім культурна-нацыянальным жыццём і беларускімі палітычнымі правадырамі. З заломам царскага рэжыму ў 1917 годзе дый ажыўленьнем беларускае палітычна-нацыянальнае дзейнасці ў сувязі з рыхтаваньнем да Ўсебеларускага Кангрэсу ў Менску, Карскі перапрацоўвае нанава сваю «Этнаграфічную карту беларускага племені». Быў Карскі ўдзельнікам і Ўсебеларускага Кангрэсу ў сьнежні 1917 году, на якім чытаў свае лекцыі пра этнаграфічна-моўны прастор Беларусі, яго межы, пра беларускую мову й літаратуру. Дэлегаты Ўсебеларускага Кангрэсу прызналі й ушанавалі навуковы беларусаведны аўтарытэт Яўхіма Карскага выбарам яго ў ганаровыя старшыні прэзыдыюму Кангрэсу. Палітычна на Кангрэсе ён хінуўся ў бок г. зв. абласьнікоў.

У гадох 1919–1920 Карскі друкуе ў беларускім перакладзе колькі дзесяткоў артыкулаў, пераважна з гісторыі беларускае літаратуры старое й новае, у менскіх беларускіх часапісах і газэтах «Беларусь», «Звон», «Рунь», «Вольны сыцяг». У верасьні

1919 году ў Вільні ён чытае слухачом беларускіх настаўніцкіх курсаў лекцыю пра беларускую мову, падчас якое трактуе яе як раўнапраўную іншым мовам, а не як дыялект, «нарэчча», у адваротнасьць таму, як пісаў ён звычайна ў сваіх публікацыях.

Вяўляе гэтым-жа часам Карскі й значную актыўнасьць у справе арганізаваньня ў Менску ўнівэрсытэту. Пра патрэбу ўнівэрсытэту ў Беларусі, якую царскі ўрад трымаў без аніводнае вышэйшае навуковае ўстановы ад паловы XIX ст., Карскі пісаў яшчэ ў маі 1916 году, калі быў у Растове на Доне, значыцца ў пару, калі сам апынуўся бяз катэдры Варшаўскага ўнівэрсытэту. Пра патрэбу ўнівэрсытэту тады ў прадмове да 1-ае кнігі III тому «Беларусаў» Карскі пісаў гэтакімі словамі:

Выпускаючы ў сьвет гэты твор, аўтар у меру сваіх сілаў хацеў выявіць сваю пашану да шматпакутнай «Западной Русі», што заўсёды ў першую чаргу церпяліва пераносіць усе нягоды, што выпадалі на долю «рускага народу», але да гэтай пары па злой гіроніі лёсу, а магчыма ў выніку беднасьці й скромнасьці аснаўнога свайго жыхарства, не дастаўшай ніводнае вышэйшае культурна-прасьветнае ўстановы, якая магла-б заняцца ўсебаковым вывучэньнем гэтага забытага й закінутага краю. Якое багатае жніва знайшла-б гэта сабе ўнівэрсытэцкая навука!

Характэрна для тагачаснага палітычнага сьветапогляду Карскага, што ў гэтай заўвазе, хоць Карскі трактуе беларускі народ як частку «рускага народа» дый нават называе яе «Западной Руссю», аднак-жа адказнымі за неіснаваньне ў Беларусі ніводнае «вышэйшае культурна-прасьветнае ўстановы» ўважае ён не знарочную волю расейскае царскае ўлады дый пануры «рускі народ», як было ў запраўднасьці, а нейкую містычную «злую гіронію лёсу» дый «беднасьць» жыхарства.

У 1918 годзе Карскі да справы ўнівэрсытэту вяртаецца ізноў. З даручэньня ўраду Беларускае Народнае Рэспублікі ён тады апрацоўвае праект статуту беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту, які тады-ж быў апублікаваны ў «Вольнай Беларусі» разам з другім праектам унівэрсытэту, складзеным прафэсарам Мітрафанам Даўнар-Запольскім. Дый палітычныя падзеі не далі магчымасьцяў ані часу ўраду БНР праектаваны ўнівэрсытэт тады закласьці. На працягу пару год у Менску мяняюцца адна за другою ваенныя акупацыі. Летам 1918 г. Карскі ізноў у Петраградзе. 25.8.1918 г. у часапісе «Чырвоны Шлях» № 3–4 друкуецца ягоны артыкул «Беларусь. Берасьцейская мірная ўмова». Артыкул пачынаецца прыпіскаю «Запіскі старшыні Таварыства Абароны Беларусі». У спакайнейшыя месяцы Карскі чытае свой прыватны курс беларусаведы зацікаўленым. Апрацоўвае і публікуе «Што трэба зрабіць у галіне беларускае мовы й літаратуры». Гэтак было й у

1921 г., калі на пачатку ліпеня Беларускай Дзяржаўнай Універсытэту адкрываюць у канцы бальшавіцкія ўлады, што тымчасам патрапілі замацавацца на тых беларускіх землях, што пасля Рыскае ўгоды адыйшлі да Савецкага Саюзу, а з часткі якіх чырвоная Масква выразала колькіпаведавую Беларускаю ССР

Агульна было ведама ў Менску, што Карскі, як адзін з выдатнейшых тады навукоўцаў-беларусаведаў, уважаў, што пры закладзінах універсытэту становішча рэктара будзе перададзена яму. Аднак-жа склалася гэтак, што Карскі не знайшоўся й сярод прафэсараў гэтага ўніверсытэту, не гаворачы аб рэктарстве. Рэктарам быў назначаны прафэсар Ул. Пічэта. Праўдападобна, галоўнай прычынай непакліканьня на рэктара новаарганізаванага Беларускага Дзяржаўнага Універсытэту было тое, што вырашальныя партыйныя камуністычныя дзейнікі ўважалі Карскага палітычна непажаданым за ягоныя былыя правыя пагляды, хоць чарнасоценцам Карскі ніколі й ня быў. Карскі-ж сам за галоўных віноўнікаў свае няўдачы з рэктарствам палічыў той беларускі палітычна-нацыянальны актыў, які тады згуртаваўся ў Менску, а які Карскага ўважаў не без падставаў хоць і за беларуса, але чалавека «общерусской» ідэалёгіі, «западнаруса».

Няўдача з рэктарствам моцна закранула амбіцыю Карскага як аднаго з выдатнейшых тагачасных беларусаведаў. Паколькі за віноўнікаў гэтага палічыў ён беларускіх незалежнікаў, мсціўся ён посьля за гэта ў свой спосаб. Калі ў наступным годзе выданьнем Расейскае Акадэміі Навук у Петраградзе выходзіць з друку апошняя кніга ягоных «Беларусаў», у ей, а асабліва ў пасляслове да кнігі, Карскі вельмі востра атакуе беларускіх палітычных дзеячоў дый беларускі адраджэнча-палітычны рух наагул. Пасляслова пісанае ў вострым палемічным тоне, адменным ад таго, акадэмічнага, якім былі пісаныя ўсе папярэднія кнігі «Беларусаў».

Карскі зразу-ж летам 1921 году пакідае ўжо назусім Менск і Беларусь дый пераяжджае на сталае жыцьцё ў Петраград, дзе працуе пры Расейскай Акадэміі Навук дый прафэсарам універсытэту. Сваю багатую аднак-жа бібліятэку яшчэ за свайго жыцьця Карскі адказвае ўсё-ж Беларускаму Дзяржаўнаму Універсытэту.

Не зьявіўся Карскі й на Акадэмічную Канфэрэнцыю ў справе рэформы беларускага правапісу дый азбукі, што была арганізаваная ў Менску ў 1926 годзе, хоць запрошаны на яе хіба-ж ён быў. Ня прыслаў на канфэрэнцыю нават і сваіх заўвагаў да праектаваных зьменаў, ані звычайнага прывітаньня. Толькі два гады пазьней, у праскім часапісе «Славія» ён высказвае свае пагляды ў пытаннях, закранутых на канфэрэнцыі, а пры гэтай

нагодзе й лагодзіць значна сваё настаўленне да беларускае нацыянальнае культуры. Ад гэтага часу

Карскі толькі пачынае тарнаваць азначэнне «язык» да беларускае мовы, заміж папярэдняга сталага «нарэчча».

Пасьля пераезду ў Петраград далейшае жыццё й навуковая дзейнасьць Карскага звязаныя перадусім з Расейскаю Акадэміяй Навук, што пазней была перайменаваная на Акадэмію Навук СССР. У Акадэміі ён працуе як сябра ўправы прэзыдыюму, дырэктарам музэю этнаграфіі й антрапалёгіі, старшынёю слоўнікавае камісіі ды камісіі па расейскай мове, рэдактарам «Известий Отделения Русского языка и Словесности АН СССР». Дастае ён і становішча прафэсара на Ленінградзкім унівэрсытэце, на якім выкладае аж да 1928 году.

Як выдатнага ведамага вучонага славянаведа Расейская Акадэмія Навук высылае яго двойчы за межы СССР для навязаньня кантактаў з акадэміямі й унівэрсытэтамі славянскіх народаў. У 1924 годзе Карскі дэлегуецца ў Чэхаславацкіну, на зьезд славянскіх геаграфіў і этнаграфіў у Празе. Запрошаны беларускай студэнцкай моладзай у Празе ён чытае тады-ж рэфэрат зь беларусаведнае галіны. У часе рэфэрату займае ізноўка становішча прыхільнае беларускаму нацыянальнаму адраджэньню — пазыцыя, адменная занятай у апошняй кнізе «Беларусаў». У 1926 годзе Карскі высылаецца з навуковымі заданьнямі ў Югаславію.

У студзені 1929 году Чэская Акадэмія Навук выбірае Карскага ў свае сябры. Сябраю Беларускае Акадэміі Навук, ані Інстытуту Беларускае Культуры Карскі, выдатны беларусавед і найвыдатнейшы мовавед у галіне беларускае мовы, ніколі ня быў.

Паводле сьветчаньня ягонае дачкі, з выгляду Яўхім Карскі быў «вельмі вялікага росту, шыракаплечы, цёмны бляндын з блакітнымі вачыма». Па характары — «заўсёды сыціплы, сардэчны, просты». Падобную характарыстыку Карскаму дае й акадэмік Ляпуноў, сьцьвярджаючы, што «як чалавек... Карскі... адзначаўся стойкасьцяй, стрыманасьцяй і разам з гэтым мякчынёй і пабляжлівасьцяй да людзей і іх працаў. Прымаючы да друку працы розных навуковых кірункаў, ён стараўся знайсці добрыя бакі рэцэнзаваных ім кнігаў...»

Апошняя друкаваная праца Карскага з галіны беларускае моваведы — гэта артыкул «Червенский говор», друкаваны ў рэдагаваных ім «Известиях по русскому языку и словесности АН СССР» у 1930 г. Гэта быў моваведны разгляд «Краёвага слоўніка Чэрвеншчыны», складзенага Шатэрнікам, а апублікаванага Інстытутам Беларускае Культуры ў Менску.

У тым-жа годзе Карскага, семдзесяцілетняга хворага старэчу,

арыштоўвае дый садзіць у вязьніцу ГПУ, закідаючы яму прыналежнасьць да антысавецкіх арганізацыяў. Колькі месяцаў пазьней, 29 красавіка 1931 году, Карскі памірае.

Пастановай ураду БССР імя Я. Карскага прысвоена Гродзенскай абласной бібліятэцы і Лашанскай сямігодняй школе. Адна з вуліц Гродна названа імем Карскага. 15.1.1961 г. адбылася сэсія аддзяленьня грамадзкіх навук АН БССР у Менску. Даклады чыталі Суднік, Жураўскі, Бырыла, Цімашэнка, Мартынец.

Апрача моваў славянскіх Карскі знаў добра мовы грэцкую дый лацінскую, ведаў і санскрыт, але, што ў беларускай моваведзе асабліва важна, ня знаў балцкіх моваў.

Навуковая спадчына

Карскі пакінуў па сабе больш 800 працаў, артыкулаў, зацемак, рэцэнзый. Більшыня ягоных працаў арыгінальных прысьвечаная беларусаведным пытаньням. З тэматычнага гледзішча працы Карскага можна падзяліць на:

1. Працы моваведныя
2. Працы ў галіне беларускае этнаграфіі й фальклёру
3. Працы з гісторыі беларускае літаратуры
4. Працы зь беларускае палеаграфіі
5. Манаграфію «Беларусь»
6. Працы ў небеларусаведных галінах

1. Працы моваведныя

Да гэтае трупы належыць найбольшы лік беларусаведных працаў Карскага. Яны зьяўляюцца й найважнейшымі з навуковага гледзішча спасярод усяе навуковае спадчыны Карскага. У выдадзеным у мінулым годзе ў Менску Беларускаім Дзяржаўным Унівэрсытэтам «Бібліяграфічным указальніку літаратуры па беларускаму мовазнаўству», складзеным М. А. Жыдовічам, Я. М. Рамановічам і А. К. Юрэвічам, які прэтэндуе на паўніню і падае 1864 пазыцыі, працы Карскага абыймаюць больш 100 пазыцыяў, што дае — яшчэ й 30 гадоў пасля сьмерці Карскага — больш 5 % усіх працаў.

Сваю павуковую працу над беларускаю моваю Карскі распачаў яшчэ на Нежынскім Інстытуце й вынікі яе даў у публікаванай у 1885 г., годзе сканчэньня гэтага Інстытуту, кнізе «Обзор звуков и форм белорусской речи». Праца гэтая спачатку друкавалася ў «Известиях Историко-филологического Института в Нежине». Пазьней выйшла яна ў Маскве й асобнаю адбіткаю-кніжкаю памеру 170 бачынаў. У працы гэтай Карскі намагаецца зарэгістраваць, апісаць ды склясыфікаваць галоўныя фанэтычныя й марфалёгічныя прыкметы беларускае мовы. У ей распрацаваньне навуковае граматыкі беларускае мовы — тое, што ў практычна-навучальнай форме падручніка беларускае граматыкі было, на аснове працаў таго-ж Карскага, пазьней складзена й выдадзена Тарашкевічам толькі ў 1918 г. у ягонай «Беларускай граматыцы для школ».

Паява гэтае працы Карскага была важнаю падзеяй у галіне беларускае моваведы, што зразумеем, калі будзем мець на ўвазе, што да яе паявы, калі ня лічыць дробных выказваньняў і зацемак, існавалі толькі дзьве невялікія навуковыя працы ў гэтай галіне — заўвагі К. Аппеля «О белорусском наречии» з 1880 г. і крыху большая праца І. Недзяшова «Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров», што выйшла ў 1884 г., усяго на год раней перад працаю Карскага. Рэцэнзыю на гэтую працу пісаў расейскі мовавед Сабалеўскі, была яна прыхільная аўтару, але Сабалеўскі звярнуў увагу й на адну нястачу гэтае працы: яна давала толькі статычнае апісаньне тагачаснае народнае беларускае мовы, яе «гукаў і формаў», а амаль зусім не кранала эвалюцыйнага гістарычнага разьвіцьця гэтых «гукаў і формаў». У працы сваёй Карскі амаль зусім ня браў пад увагу пісьменных памятак старога беларускае мовы; апіраўся ён вылучна на сучасныя яму фальклёрныя запісы ды сваю собскую вяду беларускае народнае мовы.

Карскі зразу-ж прыступае да пастараненьня гэтай заганы. Будучы яшчэ настаўнікам гімназіі ў Вільні, ён бярэцца за вывучаньне старое беларускае літаратурнае мовы на аснове рукапісных ды друкаваных памятак, галоўна Віленскае Публічнае Бібліятэкі. У выніку ўжо з 1890 г. у РФВ пачынае друкавацца ягоная другая грунтоўная праца ў галіне беларускае моваведы — праца пад назовам «К истории звуков и форм белорусской речи». Друк гэтае працы быў закончаны толькі ў 1893 г. Тадыж яна выйшла й асобнаю адбіткаю, але ўсяго ў 50 экзэмплярах, дзеля гэтага ў сваім кніжным выданьні яна сяньня вялікая бібліяграфічная рэдкасьць. Як сам заглавак паказвае ў працы — гэта гістарычнае апісаньне разьвіцьця беларускіх фанэтычных і марфалгічных зьяваў. Абедзьве гэтыя працы былі прынятыя як дысэртацыі падчас ягонага магістэрскага экзамену на Варшаўскім унівэрсытэце ў тым-жа 1893 г.

Карскі аднак-жа не здавальняецца й гэтым «гістарычным» пашырэньнем вывучэньня беларускае мовы. Ён далей паглыбляе сваю веду ў гэтай галіне, працавіта рэгіструючы ўсе моўныя факты і зь беларускіх этнаграфічных зборнікаў, якія ў тым акурат часе адзін за другім паказваюцца, і адначасна ды паралельна з усё новых пісьменных памятак старое беларускае мовы. Не давараючы перадрукам, у сваёй дасьледнай працы ён заўсёды намагаецца апірацца на арыгіналы, і, асабліва, — на рукапісы. Вывучаньне рукапісаў і нашых старадрукаў ён праводзіць у бібліятэках Вільні, Масквы, Пецярбургу, Варшавы, Кіева, Слуцку.

Вынікам гэтае працы яшчэ ў 1893 г. ў «Журнале Министерства Народного просвещения» друкуецца «Два памятника старого западнорусского наречия», дзе разгледжаныя Лютэранскі катэхізыс Сымона Буднага з 1562 году і Каталіцкі катэхізыс з 1585 году. За год, у 1894 г., у «Варшавские Университетские Известия», а посьле і асобнаю адбіткаю, друкуецца новая праца «О языке так называемых литовских летописей», дзе разглядаецца падрабязна мова трох літоўскіх летапісаў, паводле прынятае ў моваведных досьледах Карскага сыстэмы: перш даецца палеаграфічнае апісаньне памятнака, посьле ідзе яго аналіза з фанэтычнага, марфалгічнага, сынтаксычнага ды лексычнага гледзішча.

Яшчэ ў 1893 г., адразу пасля здабыцьця магістэрскае ступені, Карскі пачынае грамаджэньне матар'ялаў і да вялікае працы «Западнорусские псалтыри в XV–XVI вв.». У ёй разгледжаная мова 8-мі старабеларускіх рукапісных і 10-ці друкаваных псалтыроў. Праца гэтая была ягонаю дакторскаю дысэртацыяй і друкам паказалася ў 1896 г. велічынёю 444 бач. друку. Адначасна, у тым-жа годзе публікуе ён і свае разгляды двух старабеларускіх

рукапісных зборнікаў з XV і XVI ст.

Калі пералічаць важнейшыя меншыя працы Карскага ў галіне беларускае моваведы, адцёміць гэта трэба «Особенности письма и языка рукописного сборника XV в. именуемого Летописью Авраамки» з 1899 г.; «Западнорусские сказания о Сивилл-пророчице по рукописи XVI в.» (з 1898 г.). З пазнейшых працаў у галіне вывучэння старабеларускай літаратурнай мовы трэба адцёміць «Западнорусский ярлык хана Золотой Орды Тахтамыша к польскому королю Ягайлу 1392–1393 г.» РФВ 1916 ды «К истории белорусского языка в XVI ст.», публікаваная ў «Известия Отделения Русского языка и Словесности АН СССР», т. III, кн. 1, 1930 г., у якім разгледжаная мова «Триоди цветной» XVII ст. паходжання з Чарнігаўскага Палесься.

Даў Карскі працы й у галіне беларускае дыялекталёгіі. Гэтак у 1895 г. друкуе працу «Белорусское оу на месте ал — ав» (казоў, доў). У наступным 1896 г. працу «Некоторые редкие особенности белорусского наречия в Сокольском уезде Гродненской губернии».

У 1897 г. з даручэння Отделения Русского языка и Словесности Расейскай Акадэміі Навук Карскім была складзеная «Программа мя собирания особенностей говоров белорусского наречия». Праграма гэтая была перапрацаваная й нанова выдадзеная ў 1916 г. Колькі дзесяткоў прысланых адказаў на гэтую праграму былі пазней друкаваныя ў выданнях Расейскай АН і розных іншых публікацыях ды і далі значную колькасць важнага фактычнага матэрыялу для вывучэння беларускае мовы й яе гаворак. На аснове часткова іх Карскі ў 1901 г. у РФВ публікуе свае «Заметки по белорусским говорам».

Разам з далейшым вывучэннем беларускае мовы перад Карскім паўстае заданьне азначэння прастору ды межаў беларускае мовы, да чаго першы раз ён падыходзіць у сваім артыкуле з 1902 г. «К вопросу об этнографической карте белорусского племени». А ў наступным годзе, пасля аб'езду беларускае тэрыторыі ды галоўна яе памежных прастораў, у першым томе сваіх «Беларусаў» публікуе дзве карты: «Этнографическая карта белорусского племени» і карту дыялектаў беларускае мовы. Ягоная этнаграфічная карта «белорусского племени» з дробнымі зьменамі перавыдаецца ў гадох 1917, 1919 і 1920-х (пры «Курсе Белорусоведения», зборніку лекцыяў, выдадзеных пад рэдакцыяй Карскага).

Зь іншых працаў Карскага аб беларускай мове трэба адзначыць «Белорусская речь. Очерк народного языка с историческим освещением» з 1918 г. У 1920 г. гэтая праца перавыдадзеная ў беларускім у Менску. У выніку ягоных курсаў

па «рускай» дыялекталёгіі, што Карскі чытаў праз 25 гадоў на ўніверсытэце, паўстала пазней праца, друкаваная ў 1924 г. «Русская диалектология», у якой належнае месца адводзіцца й беларускай мове ды яе дыялектам. У нарысе гэтым падаюцца жаролы й літаратура да вывучэння беларускае мовы, даецца кароткі нарыс яе паходжанья й гісторыі, абрысаваны яе прастор, дадзеная характарыстыка беларускае мовы ды прыводзяцца галоўныя прыкметы беларускіх гаворак.

Зь міжваеннае пары трэба адцэміць з важнейшых працаў з галіны беларускае моваведы яшчэ працу з 1924 г. «Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области». Тутка даецца агляд уплываў беларускае мовы на мовы суседніх балтаў — летувісаў ды латышоў — ды на мовы пражываючых на прасторы Беларусі — жыдоў ды татароў. Праца мала арыгінальная, у форме рэфэратнай перадае вынікі досьледаў у гэтай галіне іншых аўтараў. Друкавалася яна ў «Известия ОРЯС» РАН, т. XXIX, 1924.

І апошняю яго працаю, што кранала галіну беларускае дыялекталёгіі, быў нарыс «Червенский говор», друкаваны ў «Известия по Русскому языку и Словесности АН СССР», III, кн. 1, 1930. У ей разгляд кнігі Шатэрніка «Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны», што выйшаў у 1929 г. у Менску.

Сумуючы ды абагульняючы характар мелі тры кнігі II-га тому ягоных «Беларусаў», прысьвечаныя апісаньню мовы беларускага народу. Ды пра «Беларусаў» будзе гаварыцца далей асобна.

Адзначыць трэба, што ўсе працы друкаваліся парасейску, за выняткам аднае, якая выйшла і пабеларуску ў Менску — «Беларуская мова», перакладзеная, здаецца, Лёсікам.

2. Працы ў галіне беларускага фальклёру й этнаграфіі

Яшчэ будучы студэнтам Нежынскага Інстытуту, Карскі ў 1884 г. у РФВ надрукаваў беларускі фальклёрны матар'ял свайго запісу пад назваю «Белорусские песни села Берёзовца Новогрудского уезда Минской губернии». Тутка 59 народных песняў у поўфанэтычным запісе, з адзначэннем акцэнтаў словаў, з разглядам зместу песняў, ды з шматлікімі заўвагамі аб фанэтыцы, марфалёгі, сынтаксысе й лексыцы беларускіх гаворак Наваградзкага павету.

У падобны спосаб, з асабліваю ўвагаю зьвернутаю да мовы, былі пяць гадоў пазьней апублікаваныя ім «Белорусские песни деревни Новосёлок-Затроцких Виленской губернии Трокского уезда», друкаваныя таксама ў РФВ з 1889 г. У іх, як Карскі сам зазначае, ён «рупіўся найперш пра дакладную передачу самое гаворкі дадзенае мясцовасьці». Пазьней Карскі яшчэ ня раз публікаваў свае драбнейшыя запісы беларускага фальклёру, якія ён рабіў пераважна падчас сваіх летніх выездаў у паасобныя мясцовасьці Беларусі, а пабываў ён у многіх паветах пераважна заходняе й цэнтральнае Беларусі.

У 1903 годзе, з даручэння Расейскага Геаграфічнага Таварыства, а на грошы дадзеныя віленскім генэрал-губэрнатарам князем Сьвятаполк-Мірскім, Карскі аб'яджае, пачынаючы з паўночнага ўсходу, усе памежныя палосы беларускага моўнага прастору з мэтай дакладней азначыць этнаграфічныя межы беларускага народу й ягонай мовы ды ўстанавіць граніцы беларускіх гаворак, а адначасна парабіць ізноў-жа назіранні над народным бытам ды сабраць і праверыць новыя й старыя матар'ялы ў галіне беларускага фальклёру. Сваю справаздачу з гэтага аб'езду беларускае тэрыторыі ён надрукаваў у тым-жа 1903 годзе ў «Известиях Русского Географического Общества». Вынікам гэтага аб'езду паўсталі ягоныя дзьве карты: «Этнографическая карта белорусского племени» і карта дыялектаў беларускае мовы.

Побач друкаваньня з абшырнымі разглядамі сваіх собскіх запісаў, Карскі ўвесь час уважна сачыў за публікаванымі ў тую акурат пару большымі й драбнейшымі зборнікамі беларускага фальклёру. Зацёмкі, рэцэнзы і абшырныя падрабязныя разгляды піша Карскі аб зборніках беларускага фальклёру Шэйна, Раманава, Фэдараўскага, Сяржпутоўскага ды іншых. З гэтых зборнікаў чэрпае ён вялізарную колькасць этнаграфічных ды моўных фактаў для сваіх працаў аб беларускай народнай

творчасці, а галоўна — аб беларускай мове.

З свайго боку ягоныя разгляды-рэцэнзыі публікаваных этнаграфічных зборнікаў спрычыняюцца значна да ўдасканалення мэтадаў запісвання ды публікавання сабранага фальклёрнага матар'ялу. У прыгатове да друку апошняга тому Шэйнавага зборніка Карскі браў беспасярэдні ўдзел.

За ґрунтоўны навуковы разгляд Шэйнавых «Матэрыялаў для вывучэння быта і мовы рускага насельніцтва Паўночна-Западнага краю», разгляд, што быў апублікаваны ў «Запісках АН па Гісторычна-філалагічнаму аддзяленню за 1899 г.», т. IV, № I, Расейская Імператарская Акадэмія Навук прызнала Карскаму залаты мэдаль. У 1902 г. Карскі дастае мэдаль і за разгляд беларускіх зборнікаў Раманава.

У сваім собскім запісе Карскі апублікаваў больш ста беларускіх народных песняў, значны лік замоваў, абрадаў, казак. Шмат беларускага фальклёрнага і этнаграфічнага матар'ялу было сабрана і пазней апублікавана і дзякуючы апрацаванай Карскім з даручэння Акадэміі Навук «Програмы для збору асаблівасцей беларускіх мов», што была выдадзеная ў 1897 г., а перавыдадзена ў 1916 годзе. Хоць апытаныя гэты меў службы галопа выяўленьню ды збору беларускіх моўных асаблівасцяў, аднак-жа ў публікаваных колькі дзесяткоў прысланых адказаў ёсць і шмат запісаных песняў, казак, прыказак, прымавак, замоваў і абрадаў. Шырокае апісанне беларускага абраднасці і народнай творчасці Карскі даў пазней у 1-ай кнізе III тому «Беларусаў».

3. Працы з гісторыі беларускае літаратуры

У галіне гісторыі беларускае літаратуры Карскім было апублікавана пара дзесяткоў асобных працаў і артыкулаў. Бальшыня іх друкавалася ў беларускім перакладзе ў беларускіх пэрыядычных выданнях 1919–1920 гадоў у Менску, галоўна ў часопісах «Беларусь» ды і «Звон». Гэта найчасцей нарысы з паасобных разьдзелаў другой і трэцяй кнігаў III тому «Беларусаў», што Карскім былі ўжо напісаныя, але яшчэ чакалі на магчымасьці друку.

Іншых паважнейшых працаў, друкаваных раней з гісторыі беларускае літаратуры, у Карскага было няшмат. Адцеміць тутка трэба працы аб паэмах «Энэіда навыварат» ды і «Тарас на Парнасе», нарыс аб сказаньні аб Сывільлі-прарочыцы ды і яшчэ колькі. У галіне старога беларускае літаратуры свае апісаньні памятак пісьменнасьці гэтае пары Карскі звычайна даваў пры разглядзе іхнае мовы, паколькі з моўнага гледзішча ён найперш імі і цікавіўся. Такія апісаньні літаратурна-гістарычнага характэру знойдзем у працах Карскага аб літоўскіх летапісах, перакладных аповесьцях, псалтырох, царкоўна-рэлігійнай літаратуры і г.д.

Свае закончаныя поўныя нарысы гісторыі старога і новага беларускае літаратуры Карскі даў у 2-ой і 3-й кнігах III тому «Беларусаў». Пры разглядзе гэтага тому пра іх будзе тутка і гутарка.

4. Працы зь беларускае палеаграфіі

І ў гэтай галіне беларусаведы праца Карскага вельмі важная, бо была яна першаю, піянерскаю. Паколькі ягоныя зацікаўленьні беларускімі рукапісамі ды старадрукамі былі спрычыненыя галоўна вывучаньнем старога беларускага мовы, дык і ўсе ягоныя палеаграфічныя апісаньні памятак беларускага старога пісьменнасьці знаходзяцца звычайна разам у працы пры апісаньні мовы дадзенага памятнака. У сваёй дасьледчай схеме Карскі заўсёды пачынаў з палеаграфічнага апісаньня дадзенага рукапісу ці старадруку, а толькі пазьней пераходзіў да ягонага тэксту ды мовы. У выніку гэтага працаў прысьвечаных беларускай палеаграфіі асобна Карскі не друкаваў.

Але Карскі напісаў цэлы адмысловы нарыс беларускага палеаграфіі, ды друкаваў яго не асобным выданьнем, а памясьціў на пачатку 1-ае кнігі II тому «Беларусаў». Тамка ёсьць адмысловы разьдзел «Особенности письма западнорусских произведений, начиная с древнейших времен (Палеографический очерк)». Нарыс гэты абыймае каля 50 бачынаў друку, ды ілюстраваны ён каля 20-мі палеаграфічнымі адбіткамі з рукапісаў беларускага старога пісьменнасьці ды нашых старадрукаў. Гэта і па сьняньня той нарыс беларускага палеаграфіі, карыстацца якім неабходна кожнаму дасьледніку старога беларускага пісьменнасьці.

У нарысе гэтым Карскі падае галоўныя рысы характару беларускага пісьма ў гістарычным яго разьвіцьці, прасочвае зьмены формы паасобна, дае галоўныя адрознасьці яго ад пісьма маскоўскага. Ён звяртае ўвагу на тое, што, напр., беларускі поўустаў бліжэйшы югаславянскаму, чым маскоўскаму, а беларускі скорапіс «рэзка адрозьніваецца ад скорапісу паўночна-ўсходняе Русі», г. зн. Маскоўшчыны. У нарысе прысьвячаецца ўвага й правапісным асаблівасьцям беларускіх рукапісаў і старадрукаў ды іх знакам прыпынку.

Шмат матар'ялу прыкладаў, ілюстрацыяў да беларускага палеаграфіі знаходзім і ў кнізе Карскага «Славянская кирилловская палеография», 1928, якая была канцавым плодам ягоных унівэрсытэцкіх лекцыяў у гэтым прадмеце ды мела колькі ранейшых карацейшых выданьняў. Як бачым з назову кнігі, абыймае яна палеаграфію кірылічную ня толькі славянаў усходніх, але й паўдзённых. Праца гэтая й па сьняньня лічыцца адною з найлепшых падручных кнігаў у галіне кірылічнага палеаграфіі.

5. «Беларусы»

«Беларусы» — гэта абшырная трытомная манаграфічная праца Карскага пра беларускі народ, у якой ён намежыў падсумаваць і абагульніць усё сабранае і сказанае й ім самым, і іншымі ў галіне беларускае мовы, народнага творства й літаратуры. Манумэнтальная гэтая праца падзеленая на тры тамы, II і III зь якіх мае яшчэ па 3 кнігі. Разам уся манаграфія складаецца з 7-мі вялікіх кнігаў, што разам абыймаюць 3000 бачынаў друку. Першы том задуманы як агульны, уводны. Другі том адведзены апісанню беларускай мовы. У трэцім нарыс беларускае народнае творчасці ды гісторыі старое й новае беларускае літаратуры.

«Беларусаў» сваіх Карскі пісаў і выдаваў на працягу 20-ці гадоў. Першы том паявіўся ў 1903 г., апошняя кніга трэцяга тому выйшла ў 1922 годзе. Паколькі гэта найважнейшы і найбольш цэнны твор з усяе навуковае спадчыны Карскага, галоўная мэта й плод прац усяго ягонага жыцця, дык разгледзім паасобныя яго тамы й кнігі.

«Белоруссия», т. I. Введение в изучение языка и народной словесности. Варшава, 1903, бач. 466

Год пазней гэты том быў яшчэ раз перавыдадзены ў Вільні. Том гэты, — гэта геаграфічна-гістарычныя ўводзіны да вывучэння беларускае мовы й літаратуры. У томе даволі абшырнае апісаньне Беларусі, тэрыторыі, народу, а часткова й гісторыі ды асабліва дагісторыі. Кніга складаецца з IX разьдзелаў, у якіх разглядаюцца: I. Тэрыторыя, межы, паверхня, прырода, клімат. II. Прагісторыя ды пачаткі гісторыі. III. Язык плямёнаў беларускае тэрыторыі, зараджэньне беларускіх моўных асаблівасьцяў, моўныя пазыкі ад фінаў ды іранцаў. IV. Пара ВКЛ ды фарміраваньне беларускае народнасьці, беларускае літаратурнае мовы, моўныя пазыкі ад балтаў. V. Беларусь пад уплывамі Польшчы, польскія моўныя ўплывы. VI. Далучэньне Беларусі да Расеі, лік беларусоў, гаворкі. VII. Нарыс вывучэння жывое беларускае мовы ды народнае паэзіі. VIII. Нарыс вывучэння старабеларускае мовы. IX. Ненародныя творы на сучаснай беларускай мове. Пры том дзьве карты Беларусі — этнаграфічная й дыялектычная.

Хоць сяньня шмат што з пададзенага Карскім ужо й перастарэлае, аднак-жа там шмат і важнага і карыснага матар'ялу.

Асабліва важныя апісальныя бібліяграфіі жаролаў ды літаратуры прадмету.

«Белоруссы», т. II. Язык белорусского племени

1. Исторический очерк звуков белорусского наречия. Варшава, 1908, бач. 607.

Тутка Карскі грунтоўна апісвае ўсе існуючыя ў беларускай мове гукі — галосныя і зычныя — ды сустраканыя іх адменнасьці ізьмены. Апісаньне кожнага іўку ілюстраванае сотнямі прыкладаўцытатаў, храналягічна пададзеных з старога беларускага літаратурнага мовы ды ў канцы мовы народнага сучаснага. На пачатку кнігі памешчаны яшчэ вышэй ўспомнены нарыс палеаграфіі. У канцы — нарыс беларускага акцэнталёгіі.

2. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском наречии. Варшава, 1911, бач. 423.

У часьці дадзены Карскім агляд спосабаў беларускага словатварэньня ды перамены словаў пры іх кланеньні, спражэньні, ці г. зв. марфалёгічныя зьявы беларускага мовы. І гэтая кожная важнейшая зьява ілюстраваная сотнямі прыкладаў і з старога, і з сучаснага беларускага мовы.

3. Очерки синтаксиса белорусского наречия. Варшава, 1912, бач. 300.

У кнізе гістарычны нарыс сынтаксысу беларускага мовы, ілюстраваны, як і папярэднія часткі, вялікім лікам адпаведных прыкладаў з старога або сучаснага беларускага мовы. Трэба адцёміць тутка, што гэты том — таксама цалком піянерская праца Карскага, бо паколькі ў галіне беларускай фанэтыкі ды марфалёгіі былі яшчэ некаторыя працы й ня Карскага, і нават да Карскага, то сынтаксыс беларускага мовы першы раз апрацаваны Карскім — не апіраючыся ні аб якую адпаведную навуковую літаратуру, бо яе проста ня было тады.

Дык як бачым з вышэйшага зьместу, трэці том «Беларусаў» Карскага даваў шырокае й даволі грунтоўнае апісаньне зьяваў беларускага фанэтыкі, марфалёгіі й сынтаксысу, апісаньне й статычнае іх тэрытар'яльнага стану ў сучаснай народнай мове ды яе дыялектах, і эвалюцыйнае гістарычнае, у памятках беларускага пісьменнасьці на працягу мінулых сямі стагодзьдзяў, пачынаючы ад стагодзьдзя XIII.

Гаворачы пра II том «Беларусаў», трэба яшчэ дадаць, што Карскі выпусьціўшы ў сьвет гэты том не пакідаў працы над далейшым вывучэньнем беларускай мовы ды зьбіраньнем адпаведных матар'ялаў ды думаў пра другое выданьне папраўленае, дапоўненае, пашыранае. Для гэтага мэты Карскі на

сваім экзэмпляры кнігаў «Беларусы» заносіў свае дапіскі, зьмены й папраўкі. Апрача гэтага ён колькі дапаўненняў апублікаваў пазьней і друкам.

Вось на аснове зробленых самым Карскім зьменаў ды дапаўненняў на ягоным экзэмпляры ды друкаваных асобна, доктар В. Баркоўскі, зяць Каркага, з даручэньня АН БССР, у гадох 1955–1956 і перавыдаў увесь II том «Беларусаў» — усе тры часткі ў двух кнігах. Апрача гэтага Баркоўскі да гэтага тому далучыў, узяўшы іх з тому першага, сьпіс усіх жаролаў, зь якіх Карскі бярэ свае прыклады-цытаты ў томе другім, даючы ў гэтакі спосаб поўную самастойнасьць гэтаму неравыдадзенаму II тому, бо пры першым выданні, каб даведацца скуль дакладна цытаты-прыклады былі ўзятыя, трэба было мець ды заглядаць у том I-шы. Апрача Баркоўскі дадаў яшчэ біяграфію Карскага, бібліяграфію важнейшых ягоных працаў з галіны беларусаведы ды бібліяграфію артыкулаў аб ім. Гэтак атрымалася новае выданьне тому другога, якое, як робленае на аснове сваяручных зьменаў і паправак аўтара, трэба ўважаць За апошнюю аўтарытэтную рэдакцыю Карскага, за ягоную апошнюю думку й слова ў галіне беларускай моваведы.

Том перавыдадзены над назовам: «Белорусы. Язык белорусского народа» (пазн. В.Т.). Прырыхтаваны том да перавыданьня ў рамках працы Інстытуту Мовазнаўства АН БССР, а выдадзеныя АН СССР у Маскве ў 1955 г. тры часткі тому ў новым выданні абыймаюць разам блізу 1000 бачынаў друку.

Зьвяртае ўвагу і яшчэ адзін факт, што ў перавыдадзеным томе Баркоўскі і ў самым загаловку, і ў тэксьце кнігі падмяніў словы «белорусское племя, белорусское наречие» словамі «белорусский народ, белорусский язык». Замену гэтую ў сваёй прадмове да тому Баркоўскі матывуе гэтак:

Карскі у сваіх шматлікіх працах ужываў, побач з тэрмінамі белорусский народ, белорусский язык, западнорусский язык, тэрміны, якія ў умовах царскага рэжыму былі вымушанай уступкай афіцыйным кругом, строгай цэнзуры: белорусское племя, белорусское наречие, западнорусское наречие. У новым выданні «Беларусаў» захоўваюцца толькі тыя назвы, якія адбываюць запраўды нагляд самога аўтара, што гораха любіў свой народ — беларусаў, што лятуцеў аб часе, калі Беларусь будзе свабоднай і шчаслівай. Гэтымі назовамі будучь: белорусский народ, белорусский язык, западнорусский язык.

Ці цьверджаньне Баркоўскага згоднае з праўдаю пра «запраўды» пагляд самога Карскага, і ці зьмена запраўды адбывае думкі аўтара?

Аб тым, што афіцыйныя навуковыя й урадавыя дзейнікі

расейскага царскага рэжыму клалі моцны націск на тое, каб усе мовы імперыі, апрача расейскай, сьпіхаць да катэгорыі «нарэчча», а самыя народы да «племя», ня можа быць ніякіх сумніваў. Падам тутка адзін канкрэтны прыклад, звязаны акурат зь беларускаю моваю.

Расейскі літаратуравед Владзіміраў наважыўся ў канцы мінулага стагодзьзя зрабіць сабе дактарат дакторскаю працаю аб нашым доктары Францішку Скарыне. Для гэтага ён прыгатаваў і ў 1888 г. выдаў няблага напісаную а раскошна выдадзеную працу пад назовам «Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания, язык». Здабыў за яе Владзіміраў ня толькі дактарат, але дастаў і прафэсарскую катэдру на Кіеўскім унівэрсытэце. Да гэтага дастаў яшчэ і нагароду графа Ёварава, дый пры гэтым зайшла некаторая асечка. Прафэсар Будзіловіч, між іншым экзамінатар і Карскага, які рэфэраваў працу Владзімірава для гэтае нагароды, у сваёй рэцэнзыі, між іншым, ускінуў Владзіміраву гэта: «К часто повторяющимся стилистическим неточностям сочинения я отношу термины... „белорусский язык“, вместо наречие, диалект...» Дзеля гэтых, выткнутых Будзіловічам, «стилистических неточностей», ці не, але Владзіміраў прэмію атрымаў, ды меншую — 500 рублёў серабром, а ня большую — 1000 рублёў золатам!

Што да Карскага, дык той, хоць, праўда, і ўжываў часта ў сваіх «Беларусах» і тэрмінаў «беларуская мова, беларускі народ» побач «племя ды нарэчча», дык, трэба сказаць тут праўду таксама, што назовы й «племя», і асабліва «нарэчча» да беларускага народу й мовы ён тарнаваў доўгія гады і пасья таго, як царскі рэжым даўно ня толькі заламаўся, але й шчэз. Ужываў іх ён, прыкладам, яшчэ ў выдадзенай у 1924 г. працы «Русская диалектология». І толькі каля 1928 г., тры гады перад сьмерццяй, перайшоў ён на канец да тэрмінаў «народ» ды «мова».

«Белоруссы», т. III. Очерки словесности белорусского племени

1. Народная поэзия. Москва, 1916, бач. 572.

У кнізе Карскі дае агляд ня толькі беларускае народнае паэзіі, як выглядала-б з назову, але й чысьцейшую прозу. Абняты ў аглядзе замовы, песьні абрадавыя жыцьцёвага ды гадавога кругу, песьні неабрадавыя, прыказкі й прымаўкі, загадкі, казкі, багатырскі эпас, духоўныя песьні. Агляд гэты папярэджаны вялікім уступам пра элемэнты культурнае спадчыны з супольнае індаэўрапейскае ды агульнаславянскае пары, перахаваныя й па сяньня беларускім народам, а закончаны ён нарысам пра будову

верша ў беларускіх народных песнях.

У сваёй прадмове да гэтае кнігі «Беларусаў» Карскі, між іншым, піша:

аўтар... найперш намагаўся звярнуць увагу вучонага сьвету, а таксама й інтэлігентных чытачоў наагул, на тыя каштоўныя з рознага гледзішча залежы старых матар'ялаў, якія награмаджаныя ў друку, галоўна за XIX ст., у галіне беларускага фальклёру й чакаюць працавітых дасьледнікаў.

Пра багацьці беларускае народнае творчасьці, ведама, пісалі розныя аўтары шмат і да Карскага, і пасля Карскага. Але Карскага нарыс і па сяньня найабшырнейшы з існуючых апісаньняў беларускае народнасьці ды абрадаваньняў. Гэтая кніга «Беларусаў», зь некаторымі скарачэньнямі ды ператасоўкамі, была перавыдадзеная ў перакладзе прафэсара М. Фасмэра ў 1926 годзе.

2. Старая западно-русская письменность. Петроград, 1921, бач. 254.

Кніга пачынаецца разьдзелам з нарысам пра выступленьні беларускае народнае мовы ў ролі літаратурнага органа ў старую пару беларускае гісторыі ды пра разьвіцьцё самастойнае свае пісьменнасьці.

Далей ідзе агляд памятак старога беларускае пісьменнасьці паводле жанраў — літаратура перакладная, рэлігійная і сьвецкая, літаратура сваяродная, летапісы, запісы тагачаснікаў, памятнікі юрыдычнае літаратуры, вершы, палемічная рэлігійная літаратура, беларуская пісьменнасьць лацініцай, сатыра, спробы драматычнага жанру, беларуская пісьменнасьць арабскімі літарамі.

У кнізе Карскі апрача апісаньня паасобных твораў, пераказваньня іх зьместу ды ідэйнага накіраваньня, заўсёды асабліваюць увагу прысьвячае мове дадзенага твору ці дадзенага аўтара, звяртае увагу на яе характэрныя асаблівасьці й яе чысьціню ды на ступень уплываў на яе моваў царкоўнаславянскай ці польскай.

Асабліва важна, што тут, як і ў сваіх паасобных папярэдніх працах, Карскі дэталёва разгледзеў і абаснаваў беларускасьць старога літаратурнага мовы ВКЛ і яе такіх помнікаў як летапісы, Статут ВКА, выданьні Скарыны, рэлігійнай літаратуры.

Мову Скарыны Карскі характарызуе, напрыклад, гэтак:

Ён не адважваецца яшчэ перайсьці на чыста народную мову: у яго ня рэдкія яшчэ аорысты, імперфэкты, часта твораныя няправільна, і іншыя царкоўнаславянскія асаблівасьці ў мове; побач з гэтым даволі частыя чэхізмы, як дань арыгіналу, зь якога ён рабіў свае пераклады, — ды ўсё-ж аснова мовы народная беларуская, з тымі асаблівасьцямі, якія характарызуюць старую яе

рэдакцыю ў Літоўскім гаспадарстве.

Кніга пісаная на багатым фактычным матар'яле, перавернутым гадамі аўтарам і, мінаючы сваю Карскаму тэрміналёгію — «западнарускі язык», свае навуковае вартасці ня губляе ў вялікай меры й па сяння, хоць падыход у ёй да паасобных твораў пісьменнасці больш моваведны, чым гістарычны літаратурны.

3. Художественная літаратура на народным языке. Петраград, 1922, бач. 472.

У гэтай, апошняй частцы, трэцяга тому «Беларусаў» Карскі дае нарыс новае беларускае літаратуры — стагоддззя XIX ды пачатку XX, даведзенага аж да году выхаду кнігі, 1922. Карскі ў гэтай частцы манаграфіі намагаецца спачатку даць гістарычны фон ды склаўшыся прычыны, якія выклікалі наяву новае беларускае літаратуры, а пазней і адраджэнчага нацыянальнага беларускага руху. Далей ён адцёмлівае ў сабе кожны паявіўшыся твор ці нават і друк пабеларуску, дае характарыстыку кожнага паважнейшага аўтара і ягоных твораў, ягонае мовы.

Кніга мае перадусім цану, і па сяння, як крыніца вялікага ліку зарэгістраваных фактаў важных для вывучаючых гісторыю беларускае літаратуры абнятае пары. Значна слабейшая яна з літаратурнага строга гледзішча. Калі і выказваюцца аўтарам крытычныя заўвагі аб творчасці паасобнага пісьменьніка, заўвагі аб мастацкім боку ягоных твораў, яны часта прымітыўныя, маюць малую цікавасць, сьветчаць аб нелітаратурным падыходзе да літаратурнага матар'ялу.

У канцы кнігі Карскі дае й слоўнічак меншых беларускіх пісьменьнікаў, які сяння асабліваю мае вартасць для даследчыка беларускае літаратуры нашаніўскае галоўна пары. У слоўніку падаецца каля паўтары сотні прозьвішчаў, псеўдонімаў, ініцыялаў і крыптонімаў тагачасных беларускіх пісьменьнікаў, з частаю расшыфроўкаю іх запраўднага прозьвішча, з інфармацыяй, дзе і якія ягоныя вершы друкаваліся, часта з кароткаю тэлеграфічнаю ацэнкаю. Слоўнікам абнятыя перадусім паэты, менш дакладна тыя, што пісалі прозаю.

Апошняя кніга «Беларусаў» азначаецца яшчэ тым, што ў ёй Карскі, у адваротнасць папярэднім кнігам манаграфіі, адыходзіць часам ад свайго акадэмічнага навуковага стылю ды пераходзіць у звычайную палітычную палеміку з дзеячамі беларускага адраджэнскага руху. Творыцца ўражаньне, што дзеля нейкіх паважных сабе прычынаў, акадэмік выбіўся з раўнавагі ды ў навуковы твор дачэплівае ня сутучным яму тонам і зместам публіцыстыку. Пагляды Карскага, зразумела, ясна бачны з папярэдніх тамоў «Беларусаў», але яны там нідзе ня высказаны ў

гэткім ваяўнічым, дасадным тоне. Якія былі праўдападобныя прычыны гэтага — будзе мова ў разьдзеле аб паглядах Карскага.

«Белоруссы», т. IV

Тры тамы «Беларусаў» разам больш 3000 бач. друку (канкрэтна 3164 бачыны) — праца па сваёй велічыні ў навуцы зьява ня частая. Але ў задуме Карскага быў яшчэ і том IV. Як відаць зь ягонага пляну «Беларусаў», накінутага рукою Карскага на вокладцы аўтарскага экзэмпляра 1-ай часткі II тому, што выйшла друкам у 1908, Карскі тады ўжо марыў

і канкрэтна плянаваў сваіх «Беларусаў» у IV тамох. Паводле гэтага пляну IV том меў называцца «Словарь белорусского наречия» і складацца ён меўся з

1 частак: 1. Словарь современного белорусского языка і 2. Словарь старого западнорусского языка.

Выдаючы, аднак-жа трэцюю кнігу трэцяга тому «Беларусаў», калі ён меў ужо 60 гадоў, Карскі ўсьведамляў сабе, што выканаць гэтую працу яму самому ўжо не давядзецца, і, наагул, гэткае вялікае заданьне выканаць аднаму чалавеку — проста не пад сілу. Ды каб справа аднак-жа не загінупа, ды каб працу паднялі мо іншыя, у прадмове да апошніх часткі трэцяга тому Карскі падае цэлы плян працы для ўкладаньня «поўнага» беларускага слоўніка. Плян гэты ў невялікім скарачэньні й падам, і ня толькі таму, што Карскі марыў аб ім як аб завяршэньні сваіх «Беларусаў», але і таму, што праца гэтая й па сьняньні, 40 гадоў пазьней, ня выкананая, і мець перад ачыма яе беларускім навукоўцам трэба. Пра слоўнік Карскі піша вось што:

...скласьці поўны беларускі слоўнік неабходна. Трэба зарэгістраваць тыя багацьці, якімі валодае беларуская мова. Пры кожным слове трэба адцэміць, сваё гэтае слова ці пазычанае адкуль-небудзь. Ды ўкладаньне слоўніка — справа дужа складаная, якую павінны папярэдзіць розныя падрыхтоўчыя працы, за іх трэба ўзяцца ўсім знаўцам і аматарам беларускага слова. Для гэтага трэба: 1) выбраць на картачкі ўсе словы з розных зборнікаў народнае творчасьці... пры тым пры кожным слове зусім дакладна, паводле правапісу арыгіналу павінна быць зацытавана (з пакліканьнем на том, частку, бачыну) тая фраза, дзе дадзенае слова сустракаецца... Пэўне-ж... адной асобе прарабіць усё гэта немагчыма... Найлепш для гэтае працы паклікаць цэлыя камісіі; 2) тое-ж трэба прарабіць і з творамі беларускіх пісьменьнікаў...; 3)...і існуючыя слоўнікі павінны быць праглынутыя поўным беларускім слоўнікам; 4)...у розных навуковых установах ёсць ужо сабраныя матар'ялы па беларускім

слоўніку... у Акадэміі Навук у Петраградзе ёсць слоўнік Раманава, ёсць матар'ялы ў «Обществе Любителей Русской Словесности» пры Маскоўскім Унівэрсытэце ў Інстытуце Беларускае Культуры ў Менску ляжыць рукапісны слоўнік Ціхінскага... ёсць слоўнікі й у асобаў прыватных (Дыбоўскі, Фэдароўскі)...; 5) народныя назовы расьлінаў...; 6)...улучыць «навуковую беларускую тэрміналёгію», што выпрацоўваецца ў Менску...

Калі падрыхтоўчая праца будзе скончаная... можна будзе прыступіцца рэдакцыйнага злучэння ўсяго сабранага. Створанае для гэтае мэты таварыства ці гурток устанавіць правілы выданьня такога слоўніка. У гэты спосаб мы атрымалі-б слоўнік жывое беларускае мовы.

Што-ж тычыцца старога беларускае мовы... справа выглядае значна горш... Пакуль што мы ня маем і спробаў выданьня гэтых слоўнікаў... Некалі, на пачатку XIX ст., І. Грыгаровіч пачаў друкаваць гэты слоўнік, ды пасля аддрукаваньня 10 аркушоў памёр, і далей друк не праводзіўся, а надрукаваная частка ляжыць у Акадэміі Навук. Улучыць сюды трэба слоўнікі Зызанія, Бярынды... Навіцкага... Гарбачэўскага... Неабходна заняцца выбарам слоўнікавага матар'ялу хоць-бы з важнейшых рукапісных і друкаваных памятнаў, пачынаючы з XIII ст. і да канца XVII стагодзьдзя...

Гэткі Карскага плян працы на ўкладаньне поўнага слоўніка беларускае мовы. Ня вылучана, што працу над укладаньнем гэтага слоўніка Карскі раней плянаваў праводзіць сам на Беларускам Дзяржаўным Унівэрсытэце ў Менску, быць на якім у ступені прафэсара, ці нават і рэктара, Карскі быццам надзеяўся. Аднак-жа ў часе выхаду апошняе кнігі «Беларусаў» ён ужо ведаў, што ў Менску ён не застанеца. Дзеся гэтага свой плян працы ды заахвочваньне да яе пакідаў іншым пад развагу ды для выкананьня. Адцеміць гэта аднак-жа трэба, што справа зладжэння поўнага слоўніка беларускае мовы, адказаная Карскім да выкананьня «ўсім знаўцам і аматарам беларускага слова», засталася ня выкананая й па сьнянню, хоць у сваю пару праца над ім была разгорнутая шырока Аддзелам Мовы й Літаратуры Інстытуту Беларускае Культуры ў Менску. Паводле справаздачы, друкаванай у кнізе «Працы Акадэмічнае Канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу й абэцэды ў Менску ў 1926 г.», натады было ўжо вынесена на карткі 140 000 словаў, выбраных з твораў беларускіх пісьменьнікаў, ды адначасна было сабрана ў Менску й па краёвых цэнтрах рэспублікі каля 120 000 словаў-картак жывое народнае мовы, што разам давала больш чвэрці мільёна словаў. Ды, як ведама, далейшая праца над складаньнем гэтага слоўніка

была цалком спыненая ўжо колькі гадоў пазьней падчас разгрому ўсяе беларускае культурна-навуковае працы ў БССР, у часе прасьледу ды нішчэньня і самых навуковых працаўнікоў. У выніку гэтага руйнаваньня Масквою ўсякае навуковае й культурнае беларусаведнае працы ды зьнішчальнага дзеяньня пазьнейшае II Сусьветнае Вайны, сьняньня тутка цяжка сказаць, ці наагул нешта засталася й з таго сабранага ўжо. Слоўнік, у кожным выпадку, не паказаўся й па сёньня.

Гэтак праектаваны Карскім IV том «Беларусаў», пакінуты складаць далейшым пакаленьням беларусаведаў, ня існуе й сьняньня — 30 гадоў пасля сьмерці, ды амаль 40 гадоў пасля выхаду апошняе кнігі трэцяга тому ягонае манаграфіі. Факт гэты — бяручы нават на ўвагу ўсе гістарычна абумоўленыя вялікія перашкоды й катастрофы, якія за гэтыя гады пераняла беларуская культура й навука, — сьветчыць яскрава аб тым, што могуць зрабіць упорыстыя натугі аднаго ахвярнага, аддадзенага свайму задуму й тэме навуковага працаўніка, і, як часта ён, сам адзін, нават адзінокі, сваёю працаю можа аперадзіць сучасныя сабе ды й будучыя пакаленьні.

Чым «Беларусы» былі, чым засталіся

Ды й у сваім незакончаным выглядзе, без IV тому, бяз слоўніка беларускае мовы, толькі ў сваіх трох тамох ды сямі выдадзеных кнігах, Карскага «Беларусы» сваім вялічэзным дыяпазінам ахопленых ды зарэгістраваных фактаў з колькі беларусаведных галінаў, і сваёю навуковай вартасьцяй ды значэньнем, як плод працы аднаго чалавека, зьява ўражаючая й унікальная, ды блізу без аналёгіі ўва ўсёй славянскай языказнаўцы. Наібольшую навуковую вартасьць і вагу й сьняньня мае галоўна II том, прысьвечаны беларускай мове, хоць шмат важнага матэрыялу, асабліва Аппаратуру жаролаў і прадмету, маем і ў томе I-м, ды таксама ўсіх трох частках тому III-га.

З усіх славянскіх моваў, толькі ў чэхаў працу аб мове падобнага задуму й пляну праводзіў Ян Гэбаўэр, які яшчэ ў 1894 годзе, значыцца на 14 гадоў раней за Карскага, апублікаваў у Празе-Вене першую частку першага тому свае вялікае манаграфіі пра чэскую мову «Historická Mluvnice Jazyka Ceskeho».

Праца гэтая Гэбаўэра ёсьцека тутка ў Нью Ёрскай Бібліятэцы, яе я пераглядаў. Выглядае, што па сваіх памерах задуманая нават шырэй за Карскага «Беларусаў». Ды, на жаль, закончыць яе ці давясці хоць-бы працу над ёю да такога завяршэньня, якое асягнуў Карскі ў «Беларусах», яму не давалося. Памінаючы слоўнік, задуманая ім манаграфія мела складацца з IV тамоў, зь

якіх выйшлі друкам у гадах 1894–1898 голькі 3 часткі, што мелі ўваходзіць у склад тамоў першага ды трэцяга, а што абыймалі пытаньні фанэтыкі ды марфалёгіі чэскае мовы. Далей Гэбаўэр, выглядае, зрабіў памылку, якое не дапусьціў Карскі — ён працу над сваёй «Млувніцай» перарваў ды ўзяўся за ўкладаньне слоўніка старой чэскай літаратурнай мовы і, зразумела, у гэтай працы ўвяз. У выніку, пасьпеў працу й над гэтым слоўнікам выканаць толькі часткова для колькі першых стагодзьдзяў старое чэскае мовы, бо ўжо ў 1907 г. памёр. Толькі ў 1929 г., на аснове пакінутых ім матар'ялаў, быў зрэдагаваны ды выдадзены IV том Гэбаўэравай «Млувніцы» пра сынтаксыс чэскае мовы, том 2-гі (Кмэнасловы) наагул астаўся не напісаным. Пры тым, у прыраўнаньні да «Беларусаў» Карскага, Гэбаўэра «Млувніца» мела й той слабы бок, што ён у сваёй працы ня браў на ўвагу матар'ялаў жывое чэскае мовы ды яе дыялектаў, а займаўся толькі літаратурнаю чэскаю моваю.

Па-за Чэхамі, ні мова расейская, ні польская, не гаворачы аб мовах меншых славянскіх народаў, працы падобнага характару й абсягу ня маюць і па сьнянны, хоць зразумела, гэта ў языказнаўстве гэтых моваў раўнаважыцца непараўнальна большым лікам існуючых меншых памераў моваведных публікацыяў ды манаграфіяў.

Гэтак, дзякуючы Карскаму й ягоным «Беларусам», беларускі народ ужо на самым пачатку гэтага стагодзьдзя, яшчэ ў першыя гады нашага «нашаніўскага» нацыянальна-адраджэнскага ўзрыву, у галіне навуковага вывучэньня свае мовы неспадзеўкі апынаецца на самым перадзе сярод іншых славянскіх народаў, хоць на гэткае «перадавое» месца гістарычна тады ня меў аніякіх спрыяльных умоваў. Сталася гэта толькі дзякуючы ахвярнай працавітасьці аднаго чалавека — Яўхіма Карскага.

Бяручы на ўвету й тое, што нямала паглядаў Карскага і некаторыя прынцыповыя моваведныя канцэпцыі, зь якімі ён падыходзіў да вывучэньня беларускае мовы, былі памылковыя, а шмат што згубіла ў сваёй вартасьці й з часам, ды аднак-жа па зборы вялізарнага фактычнага матар'ялу і гістарычнага, і сучаснага нечага большага й лепшага беларуская моваведа ня мае й па сьнянны. Чаму, сам Карскі найлепш гэта азначыў у сваёй прадмове да 2-ога кнігі II тому «Беларусаў» словамі:

Гіпотэзы, будаваныя тэарэтычна, што апіраюцца на невялікі лік фактаў, часта прыпадковых, з часам могуць аказацца без гістарычнае акурата над сабой базы, і, у выніку, бязвартасныя, тады як факты мовы ніколі ня згубяць значэньня.

Калі гэтае цьверджаньне самога Карскага сьнянны можна аднесці й да ўсяе ягонай навуковай спадчыны, дык найперш

аднак-жа да II тому ягоных «Беларусаў» пра беларускую мову.

Ды ня згубленая ў вялікай меры навуковая вартасць і двох іншых тамоў «Беларусаў». Пра першы, уводны агульны нарыс пра беларускі народ, ягоную тэрыторыю, прагісторыю і гісторыю, мову, жаролы й літаратуру да яе вывучання ўспаміналася ўжо раней. Не малую вагу маюць і паасобныя разьдзелы ці матар'ялы і 1-ае кнігі тому III пра беларускую народную паэзію, які й па сьняння застаецца найбольш абшырным агульным аглядам вуснае народнае творчасьці. Цэнная пераважна й па сьняння частка другая — агляд гістарычны старога беларускага літаратуры. Вельмі шмат скарыстае і дасьледнік новае беларускае літаратуры з часткі трэцяе, пра новую беларускую літаратуру, а практычна, безь яе наагул не абыйдзецца, дзеля вялізарнага ліку абнятага тамка літаратурна-інфармацыйнага матар'ялу ды бібліяграфіі прадмету.

Трэба помніць, што ў галіне нашае мовы Карскі, галоўна сваімі «Обзором звуков и форм белорусской речи» ды II томам «Беларусаў» паклаў аснову й гэтым даў пачатак усім першым практычным ім граматыкам беларускае мовы — і Тарашкевіча, і Лёсіка, і іншым. Ягоны-ж нарыс гісторыі беларускага літаратуры паслужыў за вельмі важнае жарало пры ўкладаньні нашых першых нарысаў беларускага літаратуры ды першых хрэстаматыяў. Прыпомнім таксама раней сказанае, што ягоны нарыс беларускага палеаграфіі, памешчаны ў 1-ай кнізе II-га тому «Беларусаў», застаўся й па сьняння адзіным, хай сабе й няпоўным ды кароткім, падручнікам беларускага палеаграфіі. Нават і ягоная «этнографічная карта беларускага племені», твор найменш дасканалы, з грубымі памылкамі, у сваю пару сыграў сваю ня толькі навуковую, але й палітычную ролю, на жаль, не заўсёды нам карысную.

Калі жыцьцё ды поступ навукі й парабілі свае немалыя карэктуры ў навукавай спадчыне Карскага, а шмат з гэтага сьняння й наагул вычэркнулі, дык трэба помніць, што гэткае доля навукавай спадчыны ўсіх працаўнікоў навукі — час заўсёды робіць свае зьмены ды папраўкі — бяз гэтага ня было-б поступу.

Бесстаронна трэба аднак-жа звярнуць увагу й на тое, што калі вартасць навуковае спадчыны Карскага значная й сьняння, дык, як-бы парадаксальна гэта ні гучэла, але ў гэтым ёсьць доля й ня толькі ягонай заслугі. Часткава гэта вынік і тых гістарычна склаўшыхся абставінаў, пры якіх дзесяцігодзьдзі ўжо буйнае разьвіцьцё беларускага культуры, навукі, моваведы было брутальна спыненае, яе духовыя вартасьці, навуковыя ўстановы ды і самыя творцы прасьледваныя ды нішчаныя. У выніку ня было гістарычных магчымасьцяў паднятую Карскім працу разьвіаць далей, каб стварыць нешта больш абшырнае, грунтоўнейшае ды

больш поўнае. Змарнаваныя гэтак для беларускай навукі ворныя гады сіламоц фактаў значна павышаюць нам сяньня вартасьць працаў Карскага беларусаведнае галіны.

6. Важнейшыя небеларусаведныя працы Карскага

Пакінутая навуковая спадчына Карскага ў іншых, небеларусаведных, галінах, значна меншая, але й там Карскі даў паважны ўклад. Пра ягоныя працы ў галіне палеаграфіі, асабліва пра падручную вялікую кнігу «Славянская кирилловская палеография», было ўспомнена ўжо раней, паколькі гэтая праца па сваім зарысаваным загаловкам кнігі пляне абыймала й беларускую палеаграфію ды ў шмат чым аснована й на прыкладах з старога беларускае пісьменнасці.

У выніку выкладання Карскім царкоўнаславянскае мовы, спачатку ў гімназіі ў Вільні, а посьле на ўнівэрсытэце, паўстала ягоная «Граматыка царкоўнаславянскае мовы», якая пачынаючы ад свайго першага віленскага выданьня 1888 году мела аж 19 усіх выданьняў, апошняе ў 1917 годзе.

У галіне расейскае літаратуры й моваведы мае Карскі побач шмат драбнейшых працаў, і гэтакія большыя ды важнейшыя: працы пра «Архангельскае эвангелье», «Лісткі» Ундольскага, Лаўрэнцэўскі летапіс, праца «Русская диалектология» (1924, дзе абыймаецца і беларуская дыялекталёгія), важная праца «Очерк научной разработки русского языка в пределах СССР» (1926, дзе ізноўж ахопліваецца і беларуская мова). Апошняе і вельмі цэннае выданьне, гэта апублікаваная ў СССР у 1930 г. «Русская Правда по древнейшему списку», выданьне вельмі грунтоўнае ды на вышыні з навуковага гледзішча, у якім маем Карскага ўводзіны. Тэкст, поўную рэпрадукцыю, паясьненьні, паказальнікі аўтараў і лексыкі. Гэтая праца ў савецкай літаратуры залічаецца заўсёды ў «рускія працы Карскага», хоць «Руская праўда» памятка перадусім украінскае пісьменнасці.

Існуюць драбнейшыя працы Карскага, што кранаюць і моваведныя пытаньні моваў украінскай, польскай ды нават паўдзённых славянаў ды й кашубаў.

Съветагляд Яўхіма Карскага

1. Пагляды моваведныя

Духова, як чалавек-грамадзянін і як вучоны, Яўхім Карскі складаўся й усталёўваўся ў апошняй траціне XIX ст. Пара гэтая й наклала сваё гістарычнае таўро на ягонай мэнтальнасьці, яго навуковых дый палітычных паглядах.

На полі моваведнае працы Карскі зьяўляецца ў часе, калі ў эўрапейскай філялёгіі ападала ўжо празьмернае захапленьне тэарэтычнымі рэканструкцыямі дагістарычных моўных працэсаў і формаў дый гіпатэтычных прамоваў-архетыпаў, што мелі існаваць тысячы гадоў таму — захапленьне, выкліканае паяваю «Прыраўнальнае граматыкі індагерманскіх моваў» Франца Боппа ў 1833 годзе. Моваведы тады ўсьведамілі ўжо сабе, што на тое, каб рабіць трапныя дапушчэньні аб дагістарычных працэсах дый формах мовы, найперш трэба пазнаць і добра вывучыць факты мовы гістарычныя, і, асабліва, мову сучасную ўва ўсім яе жывым багацьці дый усей дыялектнай разнароднасьці. На гэта асаблівы націск клала новае пакаленьне эўрапейскіх моваведаў канца XIX ст., г. зв. маладаграматыкі.

Вось у гэтым кірунку вялася тады ўжо сыстэматычная праца й на полі славянскае моваведы, асновы якой паклалі яшчэ на пачатку стагодзьдзя «патрыярхі» славянаведы — чэх Язэп Даброўскі дый ягоны вучань славенец Баўтрамей Капітар, а на мадэрныя навуковыя прынцыпы паставілі славенец Францішак Міклошыц дый харват Ватрослаў Ягіч, ягоны вучань, які выдаваў у Бэрліне часопіс «Archiv fur slavische Philologie», дый стварыў там вядучы асяродак славянаведы.

Аўстрыйская Вена, цэнтар імперыі, у склад якой уваходзілі народы ўсіх трох славянскіх групаў — паўдзённай, заходняй і ўсходняй, — дый у якой тады панавала даволі лібэральная атмасфэра для навуковае працы, была блізу ідэальным месцам для разьвіцьця славянскае моваведы й славя наведы наагул. На славістычны моваведны аўтарытэт Міклошыца дый Вены арыентавалася моцна на пачатках свайго разьвіцьця й расейская моваведа, здольным гадунцом і выдатным працаўніком якое Карскі быў.

Настаўнік Карскага ў галіне філялёгіі, прафэсар Нежынскага Інстытуту Р. Брандт, сам выдатны ў сваю пару мовавед дый аўтар навукова важнага «Нарысу славянскае акцэнталёгіі» (1880), патрапіў прышчапіць свайму вучню новаўсвядомленае зразуменьне навуковае вагі шырокае грунтоўнае фіксацыі, сыстэматызацыі й вывучэньня зьяваў паасобных моўных сыстэмаў, дый даў Карскаму дасканальнае навуковае падрыхтаваньне да

выконваньня гэткага заданьня.

Гэта было вельмі важным для пазьнейшае моваведнае працы Карскага. Дзякуючы перанятаму ад прафэсара Брандта навыку да грунтоўнае й сыстэматычнае рэгістрацыі зьяваў мовы, Карскі пазьней і змог даць манумэнтальную манаграфію беларускае мовы ў сваіх «Беларусах». За наглядны прыклад-узор пры пісаньні гэтай манаграфіі напэўна паслужыла Карскаму колькітомная Міклошыцава «Прыраўнальная граматыка славянскіх моваў».

Свае агульныя пагляды на мову й сузалежнасьць яе разьвіцьця ад ходу гістарычных падзеяў дый ад характару тэрыторыі дадзенага народу й прыроды краю, сам Карскі дае ў уводным абзацы ўводнага разьдзелу першага тому сваіх «Беларусаў» гэтакімі словамі:

...мова разьвіваецца разам з пародам дый надлягае розным зьменам, звязаным зь пераменамі ў жыцьці самога народу. Гэтыя зьмены ў мовы залежаць ад расьсяленьня народу па розных краінах пры ягоным разрастаньні, дый ад тых вонкавых уплываў, над якія даводзіцца яму падпадаць у часе свайго самастойнага жыцьця. Ужо ў першую пару існаваньня таго ці іншага племені, фізычныя асаблівасьці занятае ім краіны так ці інакш адбіваюцца на выйрацаваныі ягонага характару, які, у сваю чараду, накладае свой пэўны адбітак і на самую мову. Гэтая лучнасьць між моваю й прыродаю краю трывае нясупынна праз увесь час існаваньня народу. Прырода пакладае свой пэўны адбітак на народнае творства, змушаючы яго знаходзіць адпаведныя формы для выяўленьня свае красы, свайго багацьця, ці — свае беднасьці. Напасьледак, і сам вонкавы ўплыў аднаго народу на іншы (спародыены ён ці далёк!), на ягоны быт, сьветаадчуваньне дый мову, знаходзіцца таксама ў цеснай залежнасьці ад прыроды краю: ад характару ягоных межаў, даступнасьці й спраўнасьці шляхоў спалучэньня; народ з адкрытымі натуральнымі межамі лягчэй падлягае вонкавым уплывам за той, у якога межы няпрыступныя. Словам, прырода мае вялікі ўплыў на ход жыцьця народу, на яго гісторыю, а разам з гэтым, і на разьвіцьцё мовы дый на зьмены ў ей; стуль само сабой стае зразумелым, што вывучэньне мовы неабходна папярэдзіць агульным нарысам аб фізычнай будове краю, занятага народам дый аб яго межах, з аднаго боку, а з другога — разгляд розных напластаваньняў у мове дый зьменаў у ей неабходна дапаўняць паказаньнем на тыя падзеі ў гістарычным жыцьці народу, якія давалі новы кірунак разьвіцьцю апошняга, ці, найменш, прысьпяшалі або тармазілі ягоны натуральны ход. Падобных спосабаў дасьледаваньня будзем трымацца й пры вывучэньні беларускага нарэчча (Б., I, 3–4).

З словаў вышэй прыведзеных бачна, што характар мовы народу Карскі моцна ўзалежніваў ад тэрыторыі й прыроды краю, дык меў падыход да мовы найперш «геаграфічны». На справу значэння й вагі для філялёгіі вывучэння беларускае мовы Карскі глядзеў гэтак:

...беларуская народная мова, якая доўгі час развівалася ў забытым і забітым народзе безь літаратурнага апрацавання, дый перахоўвала гэтак у сабе, як народныя гаворкі наагул, шмат старызны, важнай для разуменьня дзеючых у мове законаў лінгвістычных і психалогічных, зьяўляецца адным з важнейшых фактараў у вывучэнні рускай філялёгіі. У гэтым выпадку роля беларускага нарэчча ў гісторыі рускае мовы наагул, аналягічная ролі летувіскае мовы (што таксама доўгі час заставалася безь літаратурнага апрацавання) у індаэўрапейскай філялёгіі наагул... (Б., III, 3, 181).

Аб мэце, якую Карскі стаўляў сабе пры вывучанні беларускае мовы, ён у 1911 г. у прадмове да 2-ою кнігі II тому «Беларусаў» пісаў гэтак:

...мэтаю аўтара было найперш сабраць па магчымасьці ў паўніні факты старога заходнярускага языка й сучасных беларускіх гавораў, раскласьці іх на адпаведных разьдзелах й параграфав дый у меру магчымасьці даць ім выясьненьне, адиаведнае ўсталяваўшымся ў навуцы рускае моваведы паглядам. Шырокія абагульненьні, канчатковае выясьненьне гістарычных працэсаў у жыцці рускіх моваў, як і дакладнае дый станаўкое ўстанаўленьне дачыненняў беларускае мовы да расейскае й украінскае, па думцы аўтара, у гэтую пару яшчэ немагчымае, наколькі неабходна закопчыць дэталнае распрацаваньне беларускае мовы й, апрача гэтага, трэба вычакаць паявы працаў, што ўсебакова разгледзяць моўны матар'ял расейскае й асабліва ўкраінскае мовы. Гіпатэзы, пабудаваныя тэарэтычна, дый апартыя па невялікі лік фактаў, часта прыпадковых, з часам могуць аказацца без гістарычнае пад сабою базы, і дзеля гэтага бязвартаснымі, тады як факты мовы ніколі ня згубяць свайго значэння (Б., II, 2, 7).

Вось з вышэй прыведзенымі паглядамі дый мэтамі Карскі й прыступіў у канцы XIX ст. да вывучэння беларускае мовы. На выніках гэтага вывучання заважыў моцна й той факт, што Карскі па сваім характары як вучоны быў найперш руплівым зьбіральнікам і клясыфікатарам моўных зьяваў, а значна слабейшым навукоўцам-тэарэтыкам. Нейкіх важнейшых абагульненняў-выснаваў Карскі не рабіў, ніякіх творчых гіпатэзаў ці тэорыяў не разбудоўваў. У паважнейшых моваведных пытаннях ён наагул ішоў за аўтарытэатамі іншых, пры тым не за

адным, а за колькімі. Гэтак галоўным аўтарытэтам Карскага ў пытаннях фанэтыкі дый гісторыі мовы быў Шахматаў, у пытаннях марфалёгіі — Сабалеўскі, у галіне сынтаксысу — Патэбня.

Гэтая малая самастойнасьць Карскага ў навуковай яго дзейнасьці была прычынаю таго, што расейская навуковая школа побач неблагое прыготовы да навуковае працы, патрапіла навязаць Карскаму й некаторыя пагляды, гіпатэзы, канцэпцыі, якія ў ей тады акурат разбудоўваліся, а якія былі твораныя ня столькі на аснове навуковага асэнсаваньня пазнаных моваведных фактаў, колькі з практычных меркаваньняў і патрабаваньняў расейскае вялікадзяржаўнае ідэалёгіі.

Гэтак было з пашыраным афіцыйным расейскім паглядам, што беларуская мова наагул ня мова, а дыялект, «нарэчча», пры тым і як нарэчча яно не самастойнае, а адно зь вялікарускіх. Гэтак было й з творанаю гіпатэзай г. зв. «прарускага моўнага адзінства» трох усходнеславянскіх моваў яшчэ ў гістарычнаю пару дый іх паўстаньня пазьней шляхам расшчапленьня на тры асобныя галіны «прарускае мовы». Гэтак было й з называньнем усходнеславянскіх моваў мовамі «рускімі» дый тарнаваньня да беларускага народу азначэньня «племя».

Пэўне-ж, гіпатэтычная пара «прарускага» ці «общерускага» моўнага адзінства яшчэ ў гістарычныя часы была расейскім афіцыйным кіруючым кругом імперыі так-жа пажаданая, палітычна выгадная й патрэбная, як і Карамзінаўская гістарычная канцэпцыя Кіеўска-Маскоўскае дзяржаўнае спадкаемнасьці й іх нацыянальнага адзінства. Вось гэтую «прарускую» гіпатэзу Карскі ня толькі прыняў за сваю, але намагаўся яе пашырыць на гістарычную пару разьвіцьця беларускае мовы.

Трэба прызнаць, што ў пару паявы Карскага як дасьледніка беларускае мовы, у другой палове XIX ст., і самыя пагляды расейскіх моваведаў на беларускую мову, на яе месца сярод іншых славянскіх моваў, на яе паходжаньне дый межы займанае ею прасторы былі вельмі няясныя, блытаныя, супярэчныя. Гэга часткова вынікала й з таго, што й у справе падзелу ўсходнеславянскіх моваў дый іхных дыялектаў, а таксама іх паходжаньня, сярод тагачасных славістых-моваведаў ня было аніякое аднадумнасьці.

Гэтак, у часе пісаньня Карскім ягонае першае працы «Обзора звуков и форм белорусской речи», г. зн. у сярэдзіне 80-х гадоў мінулага стагодзьдзя, у пытаньні пра месца беларускае мовы сярод іншых усходнеславянскіх моваў дый дыялектаў, Карскі быў пастаўлены перад гэтакімі трыма рознымі дый супярэчнымі альтэрнатывамі:

1. Беларуская мова — гэта падмова гутаркі вялікарускай. Пагляд, якога трымаліся галоўна І.І. Сразьнеўскі й А. А. Патэбня. Канкрэтна ўважалася, што беларуская мова была падмоваю паўдзённага вялікарускага дыялекту, дыялекту, які мае значны лік супольных асаблівасцяў зь беларускаю мовай.

2. Беларуская мова — гэта падмова гутаркі маларускай (украінскай). Пагляд Міклошыца дый Аганоўскага.

3. Беларуская мова — такая-ж самастойная, як і вялікаруская дый маларуская. Становішча М. Надзеждзіна дый М. Максімовіча. Надзеждзін уважаў, што спачатку наагул былі толькі дзьве ўсходнеславянскія мовы: беларуская, ці балтыйская, і маларуская, ці пантыйская. Мова-ж расейская — вялікаруская — гэта ўжо навейшы твор, што паўстаў зь дзьвёх напярэдніх шляхам скрыжавання на новакалянізаваных прасторах. Пры тым, паўдзённавялікарускі дыялект паўстаў галоўна на аснове беларускай, а паўночнавялікарускі на аснове маларускай. Гэтая г. зв. пантыйска-балтыйская тэорыя нядаўнага паўстання вялікарускіх дыялектаў, апублікаваная Надзеждзіным у пачатку 40-х гадоў мінулага стагоддзя, у сваю пару сярод расейскіх моваведаў выклікала жывую дыскусію. (Nadezhdin M. Mundarten der russischen Sprache // Jahrbucher der Literatur. Wien, 1841).

Пастаўлены перад гэткам моўным разнабоям на самых пачатках свае навуковае кар'еры Карскі ў «Обзоре звуков и форм белорусской речи» заяўляе, што ён ня прыхіляецца да ніводнага з гэтых паглядаў. За сваё становішча ён затое прыймае чацьвертую канцэпцыю, высказаную П. Жыццёкім, якая кажа, што беларуская мова — вялікарускі дыялект, але дыялект незалежны, раўнаважны. Як бачым, становішча гэтае — гэта толькі мадыфікацыя першага пагляду. У ім толькі націск кладзецца на самастойнасьць дый раўнапраўнасьць беларускае гутаркі сярод вялікарускіх дыялектаў.

Свае становішча ў гэтым пытаньні Карскі 8 гадоў пазьней паўтарыў яшчэ раз у тэзах да свайго магістэрскага диспуту на Варшаўскім унівэрсытэце 24 кастрычніка 1893 г. Пяць тэзаў гэтага диспуту, што тычыліся беларускае мовы, з усіх 9-ці, мелі гэткую фармулёўку (Б., I, 424):

4. Беларуская мова, гэта адно зь вялікарускіх нарэччаў, раўнасільнае паўмочнавялікарускаму й паўдзённавялікарускаму.

6. Паасобныя асаблівасьці сучаснага беларускага нарэчча часта паяўляюцца з XIII ст., наогул-жа яны не маладзейшыя за XV ст.

7. Літаратурная мова старых заходнярускіх памятак апрача стыхіі беларускай мае ў сабе яшчэ элемэнты царкоўнаславянскае й польскае мовы, а таксама маларускага нарэчча.

8...можна сказаць, што чужыя ўплывы ў заходнярускай мове выявіліся галоўна па лексычным складзе, і толькі ў вельмі нязначнай ступені на гуках і формах.

9. Асаблівасці жывое беларускае мовы развіліся, праўдападобна, самастойна, без пасярэдніцтва суседзяў.

Хоць Карскі сваё цвёрджаньне аб тым, што «беларуская мова гэта адно зь вялікарускіх нарэччаў», паўтарыў у пачатках свае навуковае дзейнасьці найменш двойчы, у «Обзоре звуков и форм белорусской речи» падчас магістэрскага экзамену, дык, як адмеціў гэта ў 1916 г. Шахматаў, «цвёрджаньне гэтае не знайшло сабе разьвіцця ў далейшых працах аўтара». І запраўды, тэзы гэтае Карскі ў сваёй пазьнейшай навуковай працы над беларускаю мовай ніколі не абгрунтоўваў, не разьвіваў, не даводзіў.

Зусім наадварот. З паасобных выказваньняў Карскага відавочна, што эвалюцыя ягоных паглядаў на месца беларускае мовы сярод моваў усходнеславянскіх, ішло ў іншым кірунку. Ужо ў «Обзоре звуков и форм белорусской речи» з 1885 году, атакуючы пагляд, што мова беларуская — падмова іншых, Карскі з усім сваім маладому філялёгу імпэтам накідаецца на цвёрджаньне, што беларуская гутарка — падмова паўдзённавялікарускіх. Між іншым, ён кажа: «...падобнасьць беларускага нарэчча з паўдзённавялікарускім... даводзіцца тлумачыць перайманьнем, толькі пераймалі не беларусы ў паўдзённых вялікарусаў, а якраз наадварот. Так што лепш было-б казаць — не беларусы галіна паўдзённавялікарусаў, а наадварот...» (156). І на гэта Карскі дае далей пераконваючыя довады. А дзеля гэтага (158): «...беларускае нарэчча павінна ўважацца за самастойнае: спалучэньне яго характэрных асаблівасьцяў не паўтараецца ні ў воднай славянскай мове...»

Гэтае цвёрджаньне Карскага, хоць яно й мела службыць абароне тэзы пра самастойнасьць беларускае мовы ўсяго як дыялекту, аднак-жа ў сваёй фармулёўцы «спалучэньне характэрных асаблівасьцяў» беларускае гутаркі «не паўтараецца ні ў воднай славянскай мове», гучыць яно скарэй як маніфэст поўнае самастойнасьці й раўнавартасьці беларускае мовы ў сямі іншых славянскіх. Гэта напэўна было й адной з прычынаў таго, што, як сам Карскі сьветчыць у «Беларусах», ягоная «дысэртацыя была вельмі прыхільна сустрэтая беларускімі навукоўцамі й студыюючай моладззяй» (Б., III, 3, 153).

Існавала ў першай навуковай працы Карскага й другая, кардынальная вагі, нутраная супярэчнасьць. Хоць, адваіваюшы ў «Обзоре звуков и форм белорусской речи» беларускай мове «раўнасільную» пазыцыю, Карскі фармальна пакідаў яе ўсё-ж яшчэ ў рамках вялікарускіх дыялектаў, дык фактычна, сьведама ці не,

але сваея аргументацыяй ён разбураў самую лягчнюю базу для лучэння беларускае мовы зь вялікарускаю наагул. Каб аб гэтым пераканацца, трэба звярнуць увагу на тое, што ўсе цвёрджанні аб прыналежнасці беларускае мовы да вялікарускіх дыялектаў апіраліся на ведамым факце існавання значнага ліку супольных асаблівасцяў у гутарках беларускіх і паўдзённавялікарускіх. Аб супольнасці беларускае мовы з паўночнавялікарускім акаючым дыялектам ніхто звычайна й ня думаў. Карскі, разбіваючы сваімі аргументамі ўсякую залежнасць і паходжанне беларускае мовы ад паўдзённавялікарускага дыялекту ніштожыў гэтым і адзіную падставу для цвёрджання аб прыналежнасці беларускае мовы да сям'і вялікарускіх гаворак наагул, і гэтым самым фактычна падмураўваў пагляд Надзеждзіна дый Максімовіча аб поўнай самастойнасці беларускае мовы.

Хоць у сваея далейшай навуковай дзейнасці Карскі не разьвівае, ані фармальна не адклікае свае магістэрскае тэзы: беларуская гутарка — адзін з раўнасільных дыялектаў гутаркі вялікарускай, аднак-жа практычна пазней ён пачынае трактаваць яе як мову цалкам роўную вялікарускай і ўкраінскай гутаркам, хоць — не расейскай літаратурнай мове, якую ён уважаў за супольны здабытак усіх трох усходнеславянскіх моваў, якая дзеля гэтага, паводле Карскага, й павінна заставацца ў ролі супольнае «вышэйшае» літаратурнай мовы для ўсіх трох славянскіх народаў.

Выглядае, што Карскі найперш, і даволі рана, заўважыў, што ў ягоную схему: беларуская мова — вялікарускае нарэчча, — ніяк не даецца ўкласьці старую беларускую літаратурную мову, як мову высака ў сваю пару разьвітую, мову шырокага дзяржаўнага ўжытку ў ВКЛ, і ні ў якім выпадку не «нарэчча» наогул. Ужо ў сваім рэфэраце да Віленскага Археалагічнага Зьезду 1893 г. аб старой беларускай літаратурнай мове Карскі пісаў:

Старое заходнярускае нарэчча, будучи моваю вуснага карыстання адукаванага тагачаснага грамадзянства, увесь час апіралася на мову прастата народу мясцовага беларускага племені. У выніку гэтага, дзеля наяўнасці ў ім элементаў беларускае мовы, і называць яго трэба беларускім языком, дадаючы хіба для адрозьнення ад сучаснага беларускага нарэчча назву старога.

Аднак-жа 25 гадоў пазней, у кніжцы «Белорусская речь» з 1918 г., беларускую сучасную мову Карскі, прынамсі ў яе паходжанні, лучыць яшчэ з дыялектамі вялікарускімі. На гэта зарэагаваў тады востра Язэп Лёсік у «Вольнай Беларусі» (№ 29, 1918 г.) словамі: «...чытаючы глядзіць на беларускую мову, як падмову маскоўскага языка... Ён яшчэ да гэтага часу разглядае беларускую мову, як некага блуднага сына, адшчапенца, каторы

доўгі час бадзяўся па чужыне й папсаваў сваю мову».

Словы гэтыя моцна задзелі Карскага. У апошній кнізе сваіх «Беларусаў» ён пагляды Я. Лёсіка й падобныя ўважае за «ня вытрымваючыя ніякую філялягічную крытыку». Аб самой-жа заўвазе Лёсіка ён адзваецца: «Слова „рускі́й язык“ у яго раўнасільна з „москові́й“; у беларускім нарэччы яму хацеласьбы бачыць ледзь не раданачальніка ўсіх рускіх языкоў».

Пад уплывам крытыкі Лёсіка ці не, але калі праз год Карскі чытаў у Вільні рэфэрат аб беларускай мове для слухачоў беларускіх настаўніцкіх курсаў, выказваў ён аб беларускай мове ў іншы ўжо спосаб, як у сваіх публікацыях. Пра гэты рэфэрат віленская беларуская «Крыніца» з 7 верасня 1919 г. № 3 памясьціла гэткую зацемку:

2 верасня, у беларускай гімназіі, прафэсар Карскі прачытаў лекцыю аб беларускай мове. Лекцыю закончыў вывадамі, што мова наша — ня гутарка якая, але мова так як і ўсе іншыя, што дзеля гэтага яна мае зусім роўнае права між суседнімі й далёкімі мовамі. Лекцыя была прадусім назначана для беларускіх вучыццалёў-курсантаў, апрача гэтых, было многа гасьцей.

Пяць гадоў пазьней, у 1924 г., выходзіць кніжка Карскага «Русская диалектология». У ей (на бачыне 83) Карскі падчырквае ўжо арыгінальнасьць «гістарычна ўжо даўно склаўшагася» арганізму беларускае мовы. Зь вялікарускімі дыялектамі ён яе ўжо зусім, і па паходжаньні, ня лучыць. Але азначэньне «нарэчча» да беларускае мовы й далей захоўвае, у адваротнасьць сказанаму перад беларускімі настаўнікамі на рэфэраце ў Вільні. «Нарэччам» называе беларускую мову Карскі й раней, у 1922 годзе, у апошній кнізе «Беларусаў». Толькі на колькі гадоў перад сваёй сьмерцю, прыблізна ад 1928 году, Карскі пераходзіць у канцы ад «нарэчча» дый «племя» да тэрміналёгіі «беларуская мова», «беларускі народ».

Дык толькі тады завяршылася вельмі павольная, як бачым, эвалюцыя паглядаў Карскага ў справе самастойнасьці беларускае мовы.

Дый у канцы XIX ст. расейскія моваведы ня толькі намагаліся ахапіць у абсяг мовы расейскую сучасную беларускую мову. Ішла праца й над тым, каб давесці адзінства беларускае й украінскае мовы з расейскаю й у даўнейшую гістарычную й дагістарычную пару. Для гэтай мэты творыцца адмысловая гіпатэза пра існаваньне супольнае некалі г. зв. «прарускае» мовы, зь якое пазьней мелі паўстаць, шляхам яе расшчапленьня, тры сьнянжаныя ўсходнеславянскія мовы.

Карскі, калі ў 1885 г. пісаў свой «Обзор звуков и форм белорусской речи», беларускія моўныя асаблівасьці выводзіў ён

яшчэ толькі з праславянскае мовы. Гіпатэза аб прарускай мове тады расейскімі моваведамі яшчэ ня была сканструяваная. Але пазьней гіпатэтычную «прарускую» моўную супольнасьць Карскі прымае за навуковы канон і, апісваючы зьявы беларускае мовы ў сваіх «Беларусах», ён ужо намагаецца выводзіць іх з гіпатэтычных «прарускіх» гукаў і формаў. (РФВ, № 2, 1914, бач. 638). Гэтае «прарускае» гіпотэзы Карскі трымаецца бадай да канца свайго жыцця, арыентуючы на яе свае працы. Ведамая рэч, што падобныя гіпатэтычныя моўныя супольнасьці ў дагістарычную пару дапускаліся спачатку моваведамі для заходніх дый паўдзённых славянскіх моваў. Дый хутка яны тамка былі адкінутыя, паколькі ім супярэчылі існуючыя факты мовы.

Карскі, прыняўшы гіпатэзу даўнейшай «общерусской» моўнай супольнасьці для трох усходнеславянскіх моваў, разам стаў і на становішчы, што супольнасьць гэтая мусіла існаваць яшчэ ў гістарычную пару. Паводле яго, толькі ад нейкага XIII стагодзьдзя пачалося выдзяленьне паасобных усходнеславянскіх моваў. З гэтага быў роблены й выснаў, што й зараджэньне беларускіх моўных асаблівасьцяў дый паўстаньне беларускае мовы трэба аднесьці на час ранейшы XIII ст.

Выдатны расейскі мовавед і сучасьнік Карскага, Шахматаў, які й сам трымаўся прарускае гіпатэзы, аднак-жа ўжо ў 1894 годзе пісаў: «Гісторык застае рускае племя жывучае ўжо далека ня супольным жыццём на ўсім ім занятым прасторы: „общерусская“ эпоха гэткім чынам гісторыку недаступная». З гэтых словаў бачым, што Шахматаў усьведамляў сабе добра, што месца для «прарускай» гіпатэтычнай мовы ў гістарычную пару няма. Калі яна наагул існавала, дык магла існаваць толькі ў часы дагістарычныя. Гісторыя-ж на прасторах усходняе Эўропы застае ўжо жывыя гаворкі трох усходнеславянскіх моваў з разьвітымі ў іх у сваёй аснове галоўнымі характэрнымі асаблівасьцямі. Праруская-ж супольнасьць — чыста тэарэтычная канцэпцыя, на пацьвэрджэньне якое гісторыя нам фактаў не дае.

І хоць гэтыя сьцьверджаньні Шахматава, друкаваныя ў РФВ, Карскі напэўна чытаў, у сваёй працы над беларускаю мовай ён выходзіў спачатку аднакжа зь іншага пагляду, а пайменна, што «праруская» пара — зьява даволі позная, што гэта факт гістарычны. Сваёй «прарускай пары» Карскі намагаўся рабіць месца й у гісторыі беларускае мовы. Дзеля гэтага пару зараджэньня й сфармаваньня беларускіх моўных асаблівасьцяў Карскі стараўся адсоўваць як мага на пазьнейшую пару — на XIII ст., а нават і на XIV. У выніку тэндэнцыі даводзіць на прыкладзе беларускае мовы гістарычнае яшчэ існаваньне «прарускага адзінства», Карскі пападае ня раз у яўную супярэчнасьць з

моўнымі фактамі.

З факту, прыкладам, што памятак пісьменнасьці ў Беларусі з XI–XII ст. вельмі мала, а дзеля гэтага аб беларускіх асаблівасьцях мовы гэтае пары маем ня шмат вестак, Карскі адразу робе выснаў, што беларускіх асаблівасьцяў моўных тады й ня было, або што яны былі яшчэ толькі ў зачатках, ды і што гэта й была «общерусская» пара. У дадзеным выпадку Карскі нейк забываецца пра тое, што беларускія моўныя асаблівасьці ў памятках пісаных традыцыйным, перанятым з царкоўнаславянскае мовы, правапісам маглі толькі з трудам адбівацца ў іх наагул, асабліва ў добра адукаванага пісца.

Сам Карскі прызнае, што аканьне ці дзеканьне ў кнігах Скарыны, або ў Статуце ВКА, цяжка знайсці дзеля той простаі прычыны, што гэтыя друкі праходзілі праз рукі высокаадукаваных выдаўцоў. Дый ён пра гэта адразу забываецца, калі падыходзіць да разгляду памятак беларускае пісьменнасьці, прыкладам, з XII ст.

З рэдкага выступаньня аканьня ці іншых беларускіх моўных асаблівасьцяў у той ці іншай старой беларускай памятцы пісьменнасьці цьвердзіць, што іх тады й зусім ня было, ці былі яны яшчэ толькі ў зачатках — дапушчэньне вельмі памылковае. Пры гэтым падыходзе лёгка можна было б даводзіць, што аканьня, прыкладам, ня мае й сучасная літаратурная расейская мова, паколькі ў расейскім друку, дзеля прынятага правапісу, аканьня гэтага ня відаць. Ведамы таксама факт, што зьбіральнікі беларускага фальклёру канца XIX ст., якія запісы рабілі расейскім правапісам, у сваіх запісах зусім не перадавалі ні беларускага аканьня-яканьня, ні дзеканьня-цеканьня, ні шмат іншых фанэтычных асаблівасьцяў. Гэтак быў выдадзены ў 1780 г. й ведамы Насовічаў слоўнік. Абапіраючыся на гэтакія, вось, запісы можна было-б цьвердзіць, што беларусы й у канцы XIX ст. ня акалі, ня дзекалі, а перажывалі яшчэ шчаслівую «общерусскую» эпоху расейскіх моваведаў.

Факт сьнянны бясспрэчна ўстаноўлены, што калі ў Статуце ВКЛ, у Скарынавых друках, ці і значна ранейшых пісьменных беларускіх памятках веку XIV, XIII ды і даўнейшых, сустракаем словы напісаныя 'вода', 'день', дык беларускія прашчурны іх і тады чыталі 'вада', 'дзень', бо нашыя прадзедаў у тую пару акалі хіба ня горш за нас. На гэта існуюць тысячы ды і пэўных довадаў хоць-бы й у памятках пісаных менш у пісьме навятаранымі асобамі, як Скарына ці выдаўцы Статуту. Хоць дакладная беларуская вымова гэнай пары нам сьнянны ў сваіх драбніцах й ня ведамая, але, як правіла, можна прыняць, што сьнянныя беларуская вымова куды бліжэйшая тагачаснай, чым сучасны беларускі правапіс

правапісу старое беларускае літаратурнае мовы.

Вось, хоць усе гэтыя факты Карскі як мовавед, што дакладна вывучаў старую беларускую мову, ведаў, дык усё-ж пад уплывам прынятае згары канцэпцыі паяву беларускіх моўных асаблівасцяў ён намагаўся абмежыць у часе, каб і ў гісторыі беларускае мовы даць месца дыхнуць і сваей «прарускай супольнасці». Цвёрдзіць ён, прыкладам, што «сучаснае беларускае аканьне развілося каля XIV ст.», хоць яно выразна выступае ў надпісе на крыжы сьв. Афрасіні Полацкае з 1161 г., г. зн. у сярэдзіне XII ст., не гаворачы ўжо аб недатаваным Супрасьельскім рукапісе з XII ст. У супярэчнасьць сваімжа цвёрджаньням Карскі ў I томе «Беларусаў» мусіў прызнаць факт існаваньня ў беларускай мове гуку [h] найпазьней ужо ў X ст., хоць быў ён у ёй напэўна і яшчэ значна раней.

Летувіскі мовавед К. Буга ў 1924 г. апублікаваў працу «Летувіска-беларускія дачыненні й іхні час» (*Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter // Zeitschrift für Slavische Philologie. Leipzig, 1924, бач. 26–55*). У гэтай працы дадзена шмат прыкладаў аб перайманьні беларускіх фанэтычных і марфалёгічных асаблівасцяў у летувіскую мову разам з запазычанымі беларускімі словамі яшчэ з дагістарычнае пары. У сваей рэцэнзыі на гэту працу Карскі піша: «Праца вельмі цікавая... Дарма толькі беларуская эпоха пачынаецца ледзь не з праславянскай. Запраўдныя беларускія асаблівасці наўрад ці можна бачыць раней XIII ст.» (ИОРЯС, Т. XXIX. Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области, бач. 5). На гэтых сваіх сумлівах Карскі аднак-жа й затрымліваецца. Ніякіх канкрэтных довадаў няправільнасці пададзеных Бугаю прыкладаў, фактаў і ягоных выснаваў, апертых на іх, Карскі не падае.

Карскі сударагава трымаўся прарускае гіпатэзы ды і намагаўся даводзіць, што беларуская мова была ў ёй яшчэ й у XII ст., і ў сярэдзіне дваццатых гадоў, тады, калі іншыя расейскія моваведы яе ўжо пакідалі, адкідалі, а найменш час яе адсоўвалі ў дагістарычную пару. Шахматаў тымчасам пасьпеў ужо дайсьці да выснаваў, што сучасныя ўсходнеславянскія мовы паўсталі зусім ня шляхам расшчапленьня на тры гіпатэтычнае прарускія мовы, а наадварот, шляхам аб'яднаньня ў паасобныя групы тых дыялектычных гаворак, што існавалі на прасторах усходняе Эўропы яшчэ з дагістарычнае пары.

Пад уплывам, відаць, такіх паглядаў Шахматава позна, але пераглянуў на канец у гэтым пытаньні свае пагляды й Карскі. У працы з 1924 г. «Русская диалектология» ён ужо не гавора, што беларуская мова адшчапілася ад прарускае, але кажа, што

беларуская гутарка склалася паступова з мовы тых даўных плямёнаў, якія ляглі ў аснову беларускае народнасці, пайменна: «дрыгавічы, радзімічы, полацкія і смаленскія крывічы, якія ізноў-жа асымілявалі сабе мясцамі севяранаў вяцічаў і нават некаторыя балцкія плямёны» (бач. 81).

Але й зрабіўшы такое сьцьверджаньне дый падчыркнуўшы ў той-жа сваёй «Русской диалектологии» арыгінальнасьць «гістарычна ўжо даўно склаўшагася» арганізму беларускае мовы, Карскі ў той-жа працы мову гэтую ўсё яшчэ мянуе тэрмінам «нарэчча», а ня мовы. Толькі яшчэ чатыры гады пазьней Карскі пераходзіць у канцы да тэрміналёгіі «мова» заміж «нарэчча».

Чаму ён трымаўся доўга «нарэчча», з гэтага тлумачыўся Карскі ў 1928 г. у праскай «Славii», калі рэцэнзаваў апублікаваныя тымчасам Інбелкульт у Менску «Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу й азбукі». Адпаведныя заўвагі Карскага ў рэцэнзыі былі выкліканыя памешчаным у «Працах» рэфэратам Некрашэвіча «Сучасны стан вывучэньня беларускае мовы», што быў чытаны на Акадэмічнай канфэрэнцыі. У рэфэраце гаварылася:

Карскі сваімі грунтоўнымі й усебаковымі працамі па дасьледаваньню беларускае мовы робіць цэлую эпоху ў справе вывучэньня беларускае мовы. Дзякуючы яго капітальным працам, беларуская мова высьвятляецца як мова самасгойнага значэньня, што жыве па сваіх асобных моўных законах і па свайму значэньню роўна вялікарускай і ўкраінскай мовам. Праўда, у сваіх нрацах акад. Е. Карскі яшчэ не перастае называць беларускую мову «нарэччам рускаго языка»... (Бач. 48).

На гэта Карскі, відавочна крануты пахвалою Некрашэвіча ня менш, як ягоным дакорам, піша ў «Славii»:

Даклад Некрашэвіча заўвагаў ня выклікае. Хіба толькі належыць успакойць дакладчыка, што «нарэчча» тарнаванае да беларускае мовы мае такое-ж значэньне, як і ў сваім тарнаваньні да вялікарускае, г. зн. яно абазначае, што гэтыя абодва нарэччы патомкі аднаго (хоць бы і фікцыйнага) прарускага языка, як гэты апошні разам з другімі славянскімі мовамі быў нарэччам праславянскае мовы. Палітычнага значэньня гэты тэрмін мець ня можа, наколькі цяпер, як і ўдалёкім мінулым, беларуская мова зьяўляецца літаратурным языком, здольным выражаць разумовыя, духовыя й палітычныя патрэбы народу.

Гэтае тлумачэньне Карскага цікавае з колькі гледзішчаў: і сваім мала пераконваючым паясьненьнем, чаму беларуская мова ў яго «нарэчча», і прызнаньнем усяе фікцыйнасьці гіпатэтычнага «прарускага языка», і пагадненьнем з пазыцыяй беларускае мовы як раўнапраўнага літаратурнага языка, «здольнага выражаць...

патрэбы народу» цяпер і ў мінулым, што Карскі яшчэ ў апошняя кнізе сваіх «Беларусаў» у 1922 г. сучаснай беларускай мове адмаўляў. У сваёй істоце гэтае «ўспакаенне» Некрашэвіча Карскім — яўнае прызнанне памылковасці ўсіх сваіх аснаўных папярэдніх навуковых канцэпцыяў, дый грунтоўная пераарыентацыя ў ключавых сваіх паглядах аб беларускай мове.

У тым-жа артыкуле Карскі падае свае думкі й у справе прапанаваных на канфэрэнцыі зьменаў правапісу дый абэцэды, дый наогул у справах тамка закранутых. Як ня раз раней, Карскі і цяпер выказаўся супроць лацініцы ў беларускім пісьме, супроць назоваў 'крывіч', 'крывіцкі', супроць мяккага 'ль' у правапісным перадаваньні чужых словаў (філалогія, а не філялёгія).

Пры гэтай нагодзе Карскі паўтарыў яшчэ раз і свой пагляд, што «ўмеркаваная акаючая мова... больш мэлядыйная за моцна акаючую», хоць побач, на дзіва, ён за поўнае аканьне ў правапісе чужых словаў, гэта значыць за пісаньне 'геаграфія', 'этнаграфія', 'канфэрэнцыя', а не 'географія', 'этнографія', 'конфэрэнцыя'.

Толькі ад гэтае пары, у колькі сваіх апошніх друкаваных працах, Карскі закідае ўжо ўжываньне ранейшае свае тэрміналёгіі 'беларускае нарэчча', 'беларускае племя', 'рускія мовы', 'заходняруская мова', дый пераходзіць да тарнаваньня тэрміналёгіі 'беларуская мова', 'беларускі народ', 'ўсходнеславянскія мовы'.

Трэба адмеціць, у характары Карскага было ўжо, што прызнавацца да памылковасці сваіх ранейшых паглядаў ён ня любіў, з гэтым ён ніколі не сьпяшаўся. Фармальна ён часта трымаўся сваіх старых дапушчэньняў гадамі й пасля таго, як поступ навуковага дасьледаваньня іх даўно і яўна ўжо адкінуў. Падобна было, між іншым, і з зарысаванымі Карскім межамі беларускага этнаграфічнага, а дакладней — моўнага прастору.

Першы раз Карскі апублікаваў сваю «Этнаграфічную карту беларускага племені» ў 1903 г. Уражвае ў ёй тое, што хоць яна была апрацаваная й моваведам, аднак-жа можныя межы на ёй дзіўна моцна супадалі з падобнымі-ж межамі, вытычанымі гадоў 30 перад тым зусім ня моваведам, афіцэрам расейскага генэральнага штабу Рыттыхам. Карта Карскага ад карты Рыттыха, апублікаванай у 1875 г., розьніцца паважней толькі тым, што Карскі ў беларускі этнаграфічны прастор ня ўлучае Сувальшчыны, хоць у Рыттыха яна беларускімі межамі ахопленая, творачы гэтак памост зь Беларусі ў Усходнюю Прусію. Усе-ж іншыя межы, праведзеныя Карскім, блізу цалком супадаюць зь межамі Рыттыха. Заходняе Палесьсе-Берасьцейшчына дый Піншчына — на абедзвюх картах застаюцца па-за межамі беларускага этнаграфічнага прастору. З факту гэтага трэба зрабіць

дапушчэньне, што пры праводжаньні сваіх межаў

Карскі апіраўся моцна на гатовую ўжо існуючую карту Рыттыха.

Дзівіцца мо гэтаму шмат і ня трэба. Прастор беларускае мовы ня гэткі малы й вызначыць надзейна яго межы аднаму чалавеку, нават і мовавед, заданьне нялёгкае. Тым больш, што межы гэтыя на паўдні, усходзе дый наўночным усходзе вельмі нявыразныя дзеля існаваньня г. зв. переходных моўных палосаў між гаворкамі беларускімі дый расейскімі й украінскімі. А ў пару ўкладаньня карты Карскім дыялекталёгія дый лінгвістычная геаграфія на прасторах усходняе Эўропы былі яшчэ толькі ў зачатках свайго разьвіцьця.

Калі гадоў дзесяць пазьней Маскоўская Дыялекталёгічная Камісія ў складзе М. М. Дурнава, М. М. Сакалова і Д. М. Ушакова правяла дакладнейшае дыялекталёгічнае вывучэньне памежных беларуска-расейскіх прастораў, дык яна й выявіла шырокія палосы г. зв. переходных беларуска-расейскіх гаворак, якія ў існасьці былі прасторамі беларускае моўнае асновы з пазьнейшымі расейскімі насланеньнямі. Маскоўская Дыялекталёгічная Камісія пераходныя прасторы на ўсходзе й поўначы адзначыла, дый межы беларускае мовы, у прыраўнаньні да межаў Карскага, значна тамка пашырыла. Хоць падобных дасьледваньняў на паўдні, на беларуска-ўкраінскім моўным памежжы МДК й не праводзіла, але зь яе працаў на ўсходзе й поўначы, па аналёгіі, вынікала, што падобнае палажэньне маем і на паўдні; у першую чаргу на абшарах заходняга Палесься, якое Карскі таксама не абыймеў у беларускія моўныя межы.

Вынікі свае працы з адпаведнаю картаю МДК апублікавала ў 1915 г. Яна Карскаму была ведамая, ён яе рэцэнзаваў у сваім РФВ. І ўсё-ж, выдаючы сваю «Этнаграфічную карту беларускага племені» колькі разоў нанава ў гадох 1917–1920, вынікі дыялектаграфічных досьледаў МДК Карскі ігнаруе, межы на сваей карце зьмяняе толькі ў драбніцах. Пры тым трэба адцэміць, што сам Карскі беларускасьць этнічную, калі ня моўную, «пераходных» прастораў добра сабе ўсьведамляў Яшчэ ў 1902 г. у сваім артыкуле «К вопросу об этнографической карте белорусского племени» ён пісаў:

тыя жыхары калускага й арлоўскага Палесься, каторыя гавораць паўдзённавялікарускою гаворкаю, аднесенныя да паўдзённавялікарусаў, хоць іхныя продкі бяз сумліву былі беларусамі. («К вопросу об этнографической карте белорусского племени». ИОРЯС. 1902. Т. VII. Кн. 3. Бач. 219).

Дык межы Карскага на ягонай «Этнаграфічнай карце беларускага племені» не адказвалі ў запраўднасьці ані

«этнаграфічнаму», г. зн. этнічнаму, ані моўнаму стану. Падобна было й з дыялектычнаю картаю Карскага, што была памешчаная ў I-м томе «Беларусаў». Азначыць дакладней беларускія дыялекты дый іхнія межы Карскаму таксама не ўдалося. Абумоўлена гэта было ў вялікай меры фактам слабога развіцця гады беларускае дыялектаграфіі.

Цікава адцеміць, што папярэднік Карскага ў навукавай працы над беларускаю мапаю, Недзяшоў, у сваёй працы «Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров» з 1884 г. мову Пскоўшчыны залічаў да беларускіх гаворак, значыцца, як паказалі пазьнейшыя досьледы МДК дый іншых расейскіх моваведаў, азначаў моўны беларускі прастор на поўначы правільней за Карскага. БНР карты Карскага ня прызнала за правільныя.

На заканчэньне трэба адцеміць слабы бок Карскага як моваведа й дзеля нязнаньня ім балцкіх моваў. Сярод моваведаў існуе пагаворка, што калі хочаш грунтоўна вывучыць мову дадзенага народу, дык найперш пазнай добра мову яго суседзяў, бо суседнія мовы заўсёды ўзьдзеінічаюць адна на другую, і, ведаючы іх, можна выкрыць уплывы суседняе мовы й гэтак выясьніць некаторыя моўныя зьявы, якія інакш заставаліся-б незразумелымі.

Суседнія беларускай славянскія мовы Карскі, ведама, знаў, але моваў балцкіх, як і ўсе нашыя дасюлешнія моваведы, на жаль ня ведаў. У выніку ягоньня публікацыі аб беларуска-балцкіх моўных дачыненнях і ўзаемнаўплывах з навуковага гледзішча не даюць нічога свайго арыгінальнага. Гэта ссумаваньне толькі й паўтарэньне фактаў падцмеленых дый пададзеных іншымі моваведамі — Брукнэрам, Карловічам, Развадоўскім, Герулісам, Бугаю. Дзеля гэтага й важнейшыя адкрыцьці ў галіне беларуска-балцкіх моўных сузалежнасьцяў парабілі іншыя, той-жа Развадоўскі, Буга, а нават — француз Вайлян, які даў важнае навуковае выясьненьне, якое робе няістотным штучна канструяваную Шахматавым тэорыю, якая намагалася давесьці расейскае паходжаньне беларускага аканьня.

2. Пагляды Карскага ў галіне літаратуры

Беларускаю літаратураю Карскі мусіў цікавіцца ў тракце свайго вывучэння беларускае мовы, паколькі ў памятніках пісьменнасці, літаратурных творах дый народным творстве найлепш і адбіваецца мова дадзенага народу. У выніку паўстаў III том «Беларусаў», адведзены нарысу гісторыі беларускае літаратуры, нарыс, які па сваёй апісвай дэталёнасці, па шырыні прыцягнутай літаратуры, дый самымі ўжо сваімі памерамі, і сяння ня мае сабе роўных. Тры кнігі III тому «Беларусаў» складаюць разам каля 1300 бачынаў друку, з чаго на агляд народнага творства прыпадае 500 бачынаў, а больш 700 прыдзелена гісторыі старой і новай літаратуры. Усе існуючыя сяння нарысы гісторыі беларускае літаратуры іншых аўтараў маюць значна сціплейшыя памеры, ня гэтак шырока абapersтыя на літаратуру прадмету, пісання наагул больш школьна, менш акадэмічна. Але нягледзячы на свае памеры і нават некаторую акадэмічнасць, гісторыя беларускай літаратуры Карскага мае абмежаваную навуковую вартасць. Хоць і акадэмічна, але бібліяграфічная.

Сам Карскі аб мэтах свайго нарысу гісторыі навейшае беларускае літаратуры выказаўся гэтак:

У працы меў на ўвёце найперш зарэгістраваць паэтычны матар'ял з мэтай зазнаямлення зь ім чытача... крытычная-ж ацэна... з мастацкага боку, умовы творства... якасці таленту... адбіцьцё запраўднасці й лягуценніі аб будучыні... Усё гэта павінны зрабіць далейшыя гісторыкі беларускай літаратуры й культуры (Б., III, 3, VIII).

З словаў гэтых бачна, што сам Карскі свой нарыс новае беларускае літаратуры за дасканальны не ўважаў, а лічыў больш за «рэгістрацыю паэтычнага матар'ялу». Пры тым Карскі быў усё-ж найперш моваведам, дзеля гэтага й пры разглядзе твораў пісьменнасці ён заўсёды значную ўвагу звяртае на іх мову. Літаратурны-ж разгляд Карскага даволі павярхоўны, шаблённы. Складаецца ён звычайна зь перадання зместу твору, яго ідэйнае ці дыдактычнае накіраванасці. Часам дадаецца колькі заўвагаў пра спосаб вершавання ці мастацкія прыкметы твору. Пры тым крытэры літаратурнае ацэны ў Карскага й на сваю пару часта даволі прымітыўныя, а ня раз і наагул не літаратурныя.

Гэтак, аб Чаротавай паэме «Босыя на вогнішчы» Карскі робе такую заўвагу: «А дзе-ж выяўленьне ідэальнага жыцця, неабходнай прыналежнасці ўсякае паэзіі?...» — з чаго выглядае, што бяз гэтага «выяўленьня» паэзія для Карскага не паэзія.

Подобных выказваньняў сустракаем у Карскага і больш. Карскі таксама бадай да канца свайго жыцця не пазнаў і не прызнаў мастацкае функцыі асонансаў у рыфмаваньні вершаў. Рыфмаваньне асонансамі ён уважаў за хіб вершаваньня. Гэтак, аб Купале ён піша: «Ёсьць выпадкі, у якіх у запраўднасьці няма рыфмаў, а ёсьцека толькі асонансы, прыём, які ў нашым вершаваньні наўрад ці можа быць тарнаваны». Тоеж упікае ён і Коласу: «верш наогул правільны, хоць часам і з асонансамі». Ускідае тое самае Карскі й Бядулі: «трэба пашкадаваць, што ў яго часта заміж рыфмаў асонансы».

Тую самую думку Карскі паўтарае і ў сваім лісьце з 16 студзеня 1922 году да Купалы, калі, хвалячы ягоны «прекрасный» перасьпеў «Слова аб палку Ігаравым», ён усё-ж ня вытрываў, каб не зачапіць Купалавыя тамка асонансы: «Мне здаецца толькі, што дарма Вы высьцерагаецеся нерыфмаваных вершаў. Калі-б Вы іх не баяліся, не давялося-б зьвяртацца Вам да асонансаў (сугуччаў)». З гэтае заўвагі бачна, што для Карскага мастацка лепшым быў ужо верш белы, чым верш рыфмаваны асонансамі. Ім ён катэгарычна адмаўляў месца ў рыфмаваньні, уважаючы, што тарнаваньне іх — азнака таго, што паэта ня здолеў знайсці адпаведнай рыфмы, а значыцца — слабы паэта.

Падае Карскі й прыклады неадпаведнага, паводле яго, рыфмаваньня асонансамі. Вось прыклады:

У Купалы:

са стужамі — я дужаю
рана — гляну
зоры — гавора
атласаў — красай

ня хітра — мітрай
асіле — крыльля
прынука — зарукай
меры — дзьвераў

У Бядулі:

бору — орам
высокія — вокам я

шчырыя — вырай я
волаты — молад ты

Асонансы, якія Карскаму не падабаліся, як бачым, усе блізкія ў сваёй сугучнасьці, музыкальна багатыя, асонансы, якіх сьнянны пазайздросьціў бы кожны прызваіты паэта.

Карскі працівіўся новаму ня толькі ў галіне формы. Ён быў супроць ужываньня пісьменьнікамі дый заводжаньне праз гэта ў беларускую літаратурную мову й моўных новатвораў дый правінцыялізмаў. Ён падазраваў, што некаторыя пісьменьнікі чыняць гэта знарок «зласьліва», каб аддаліць беларускую мову ад расейскае. Цікава адцеміць на колькі прыкладах, якія гэта правінцыялізмы Карскі ня радзіў пуськаць у літаратурную мову: Ядвігіну Ш. ён, між іншым, дакарае за словы шоран, смоўж, глюгі, прагавітая... Аб мове Аляхновіча ён кажа:

непажадама пры выпрацаваньні літаратурмае мовы без

патрэбы зьвяртацца да правінцыялізмаў, або да тварэння новых словаў, калі ёсць добрае старое. Пэўне-ж, добрае слова небасхіл = для абазначэння гарызонта, можа быць дапушчанае й здань = привидение... но к чому настольнік при существующем абрус (Б., III, 3, 369).

Якою добрая, ідэальная беларуская літаратурная мова, паводле Карскага павінна быць, можна ўявіць сабе зь ягоных заўвагаў аб мове Максіма Багдановіча.

Багдановіч, як ведама, гадаваўся, вучыўся й жыў не ў Беларусі, а ў Расеі. Бываў ён у Беларусі толькі кароткімі наездамі. Дзеля гэтага мову беларускую ён ведаў бадай найслабей за ўсіх пісьменьнікаў нашаніўцаў. Яна ў яго й па лексыцы, і па міталёгіі, і па складзе ў вялікай меры расейская абеларушчаная мова. І вось пра мову гэтага паэты, які праз усё сваё кароткае жыццё змагаўся зь вялікімі цяжкасцямі, каб наагул пісаць пабеларуску дый які толькі дзякуючы свайму вялікаму патрыятызму дый таленту гэтую перашкоду пераасіліў, ня толькі што выдатным беларускім паэтам стаў, — пра беларускую мову Максіма Багдановіча вось што піша Карскі:

Што тычыцца мовы беларускай, дык у яго «чистый белорусский разговорный язык». У гэтым ягоная запраўдная краса. Няма ў ей прыдуманых хітрых словаў толькі для таго, каб адрозніць беларускую гутарку ад расейскага літаратурнага языка, няма ў ей рэдкіх выражэнняў. Паэтычнае вычуцьцё зазначаецца й у высьцераганьні празьмернага аканьня, якое робе гутарку цягучаю й «утомительно однообразной» (Б. III, 3, 321).

З гэтае заўвагі пра Багдановічаву беларускую мову дый неспадзяваную пахвалуе «чысьціні» трэба зрабіць выснаў, што хоць Карскі й вывучаў навукова беларускую мову, дый усё-ж ведаў яе ў яго была ў існасьці габінэтная. Пазнаваў ён яе гадамі з этнаграфічных, часта вельмі недасканалых запісаў, з старых памятак пісьменнасьці, а значна менш кароткатрывалымі выездамі ў паасобныя беларускія мясцовасьці. Яму яўна не ставала штодзённага беспасярэдняга сутыку й глыбейшага знаёмства з жывою вуснаю беларускаю гутаркай. Дзеля гэтага ў яго й не магло быць таго адчуваньня ўсіх адценьняў мовы, якое разьвіваецца ў чалавека, які гэтаю моваю карыстаецца штодзённа сам, які яе мэлёдыю чуе ад маленства ад свайго навакольнага асяродзьдзя. Інакш гэткае пахвалы чысьціні беларускае мовы Багдановіча, мовы вельмі далёкае ад гэтае чысьціні, Карскі хіба-ж напісаць-бы ня мог.

Пацьвярджаюць гэтыя дапушчэньні й сьветчаньні тых, што чулі лекцыі Карскага пра беларускую літаратуру. Лекцыі гэтыя Карскі заўсёды чытаў толькі парасейску. Калі-ж падчас іх

даводзілася яму цытаваць патрэбныя прыклады зь беларускіх твораў пабеларуску, дык пры гэтым чытаньні выяўлялася, што ягоная беларуская вымова мела яскравы расейскі «акцэнт». Беларускае [ў] вымавіць ён ня мог, вымаўляў яго на расейскі лад як [в]. Меў ня меншыя цяжкасьці Карскі й з вымоваю беларускага дзеканьня дый цеканьня.

У сваёй навуковай працы, у пісьме, Карскі ўжываў толькі мову расейскую. Тыя яго артыкулаў трынаццаць, што ў гадох 1919–1920 друкаваліся пабеларуску ў менскіх пэрыядычных выданьнях, рэдакцыі перакладалі для друку зь пісаных парасейску арыгіналаў.

Дык на слых Карскі чуў беларускую мову хіба мала часьцей за Багдановіча, бо й ён ад 1893 г. працаваў і жыў блізу ўвесь час па-за беларускім этнаграфічным прасторам. Гэта й было прычынаю таго, што Карскі меў клопаты зь беларускаю вымоваю. Дзеля гэтага й Багдановіча мова, мова зь вялікаю доляй расейшчыны ў слоўніку, у ладзе й складзе мовы, выдавалася яму, зусім натуральна, ідэальна чыстаю беларускаю моваю. Ня вылучана, што ў пахвале мовы Багдановіча дзеіць і сьведамая тэндэнцыя Карскага набліжэньня беларускае мовы да расейскае. Ён-жа гэтак заўсёды баяўся яе аддаленьня!

Габінэтная ў аснове веда беларускае мовы была прычынаю й таго, што Карскі шмат радзей ужываных беларускіх словаў ня знаў і іх проста не разумеў, калі на іх ён раней не натрапіў у вывучаных ім этнаграфічных зборніках ці беларускіх слоўніках. Пра гэта ён сам гавора ў «Беларусах». Прыкладам, як не зразумелыя сабе словы ён адцёмлівае: дылёўка, назалісты, лунаў, задума, вейка, калматы, без патолі, ветраць носам («верцяць» — пробвае дагадацца Карскі).

Не падабалася яму таксама ніколі ім ня чутае «какое-то рэха, вместо эхо». Безь беспасярэдняе веды жывое народнае мовы Карскі ніяк ня мог дагадацца й значэньня слова 'ашанцуе', у якім яго ўжыў Дунін-Марцінкевіч, перакладаючы Міцкевічавага «Пана Тадэўша»:

Літва! родная зямелька!
Ты, маўляў, здароўе,
Той Цябе ашанцуе, каму безгалоўе,
— Хто жыў калісьці на ніўцы
Тваёй, як у раі,
І вось крывавы роніць сьлёзкі ў чужым краі!

Значэньне гэтага слова Карскі пробвае дагадацца гэтак: «Ашанцуе? пашануе? „Ашанцуе“ могло бы значить „осчастливит“»

(Б., III, 3, 60).

У выніку габінэтнае ў асноўным сутычнасці зь беларускаю моваю дый жыццёвага практычнага навыку да мовы расейскае, у Карскага склалася й ягонае асаблівае ацэна мілагучнасці беларускае мовы. Ня раз, а колькі разоў у «Беларусах» дый іншых сваіх публікацыях Карскі паўтарае сваё стэрэатыпнае цвёрджаньне, што «празьмернае аканьне чыніць беларускую мову цягучай і „утомительно однообразной“». Дзеля гэтага ў беларускай літаратурнай мове ён радзіць трымацца слабейшага аканьня, аканьня падобнага да аканьня ў расейскай літаратурнай мове.

Такое цвёрджаньне Карскі робіць яўна з пазыцыі асобы, якая сама моваю, якую ацэньвае, у штодзённым жыцці не карыстаецца. Бо-ж ведамая рэч, што ў чалавека, які нейкую мову ўжывае ад маленства, нармальна не паўстае й думка аб яе немілагучнасці. Гэта таксама значыць, што да беларускае мовы ён падыходзіў больш як да аб'екту свае навуковае працы, назіраў яе больш збоку, крытычна, дый пры тым у ацэне яе мілагучнасці выходзіў з мэлёдыі іншае гукавое моўнае сыстэмы, з сыстэмы мовы, да якое быў прывыклы праз штодзённае яе карыстаньне, з мовы расейскае зь яе менш моцным аканьнем. Да расейскае мовы Карскі ад свайго найменш школьнага ўжо веку зжыўся, ён ёю карыстаўся ў сваім хатнім і сваім навучальным дый навуковым абыходзе. Зусім натуральна дый зразумела, што для вуха прывыкллага да расейскага аканьня куды мацнейшае аканьне беларускае літаратурнае мовы адчувалася чужа й няпрыймна. Вось у гэтым, а ня чым іншым, і ляжыць прычына адмоўнае ацэны Карскім моцна акаючага гучаньня беларускае літаратурнае мовы.

Да справы мілаіучнасці расейскае мовы ў Карскага, як тыповага «западнаруса», быў наогул падыход бяскрытычны. Бачым гэта, прыкладам, з таго, што адцёмліваючы значны ўплыў беларускае мовы на маскоўскую гутарку празь беларускіх эмігрантаў у Маскве ў XVII ст., Карскі адразу-ж зазначае, што з другога боку яны «однако не могли противостоять сильному благозвучному московскому языку» (Б., I, 343). Што можна гаварыць аб красе маскоўскае, літаратурна яшчэ неразв'ітае гутаркі XVII ст., каб цвёрдзіць аб яе «благозвучии», гэта застаецца «западнарускім» сакрэтам Карскага.

Як-жа-ж ёсьць у запраўднасці зь беларускім аканьнем, яго мілагучнасцяй дый наогул з музыкальнымі якасьцямі гуку [а]? Ці беларуская мова дзеля аканьня запраўды «цягучая» і «манатонная», як цвёрдзіў Карскі? Каб адказаць на гэтае пытаньне, найперш трэба звярнуць увагу на тое, што сам Карскі ў сваіх «Беларусах» кажа, што ў беларускай мове гук [а] не адзін і

не аднолькавы — «у беларускай мове адценьняў а шмат». Я но бывае больш і менш яўнае, выразнае, націсьненае і ненацісьненае, доўгае й кароткае. Часта гэта гук толькі збліжаны да (а), [а] пераходны да нейкага іншага гуку. Моцнае, поўнае [а] ў выклічніку 'га!' Крыху вузейшае, калі за гэтым гукам ідзе мяккі зычны, прыкладам у слове 'гадзіна', таксама ў словах 'жар', 'вар', 'гар'.

Іншае [а], калі яно стаіць між двума мяккімі зычнымі, прыкладам, у слове 'зяць'. Ізноў-жа няяснасьці дый нявыразнасьці адзначаецца гук [а] ў складох перад націскам дый у канцавой пазыцыі, пасля націску. Прыкладам, цэлую нізку менш і больш яўных [а] маем у слове 'наварачваць'. Дык гук [а] ў беларускай мове не аднолькавы й дзеля гэтага не манатонны. З другога боку, [а] ніхто ня лічыць за гук музыкальна бедны. Наадварот. Агульна азначаецца ён за гук незвычайнае сілы й вялікага музыкальнага багацця. Гук [а] мае быць адным з першых і самых важных гукаў людзкае мовы. Ім першабытны чалавек навучыўся карыстацца пры самых пачатках разьвіцця свае мовы, бо вымова гэтага гуку вельмі простая. [А] яўнае, поўнае вымаўляецца пры нэўтральным палажэньні языка дый губ, пры поўна раскрытым роце. Ніводзін іншы галосны гук беларускае мовы не вымагае такое паўніні адчыненага рагу пры сваей вымове — ні гук [о], ні [у], ні [э], ні [і],

Аўтары вялікага 16-томнага нямецкага слоўніка, браты Якуб і Вільгельм Грыммы, у палове XIX ст. гэтак славiлі якасьці гуку [а]:

«A, der edelste, ursprunglichste aller Laute, aus Brust und Kehle voll erschallend, den das Kind zuerst und am leichtesten hervor bringen lernt, den mit Recht die Alphabete der meisten Sprachen an ihre Spitze stellen».

Што ў перакладзе прыблізна будзе:

«А, найбольш шляхотны, найбольш старавечны з усіх гукаў, гук, што з усяе паўніні грудзей і горла зьвініць, гук, які дзіцё найперш дый найлягчэй вучыцца вымаўляць, які дзеля гэтага абэцэды бальшыні моваў з поўным правам на сваім пачатку ставяць...»

Па сваім характары, пры яўным шырокім вымаўленьні гук [а] асабліва добра надаецца для гукавое перадачы пачуцця прасторавае шырыні, размаху, прасторавае ці духовае велічы. Для прыкладу гэтага можна звярнуць увагу на гэткія словы, як КАНАДА, або САХАРА. Дзякуючы гуку [а] словы гэтыя й гукова перадаюць нам пачуццё шырыні дый велічы прасторы гэтых краінаў. А што гэта чыніць акурат гук [а], аб гэтым легка пераканацца, калі на месца яго ў гэтых словах спрабуем падставіць нейкі іншы галосны гук: і — э — у — о.

Веліч дый шырокае рэха даўнае царскае славы як трапна празь вякі гісторыі перадае нам і гукова, дзякуючы гуку [a], імя грузінскае царыцы ТАМАРА. Падстаўце ў гэтым імені заміж [a] ўсюды нейкі іншы галосны гук, прыкладам [i], і ўся сіла гукавога эфэctu будзе зьнішчаная.

Падобны элемент вялічыні й беспасярэдне гукова, а ня толькі па сваім умоўным значэнні, адчуваецца ў гэтым беларускім слове як 'навала', дзе разам і элемент грознасьці. Велічыню, спалучаную зь некаторай няўключнасьцяй дый нястачай суладнасьці складовых частак чуюм у слове гаргара. Велічыню, спалучаную з агідаю, ня толькі разумеем, але й фізічна адчуваем, дзякуючы гуку [a] ў слове пачвара.

З гэтых прыкладаў дастаткова бачна, што гук [a] — гук вялікае сілы, а разам яскравага пачуцьцёвага выразу дый калярытнасьці. У вялікай-жа размаітасьці сваіх адценьняў у гукавой сыстэме беларускае мовы, тэта гук вялікага музыкальнага багацьця, і саромецца яго, ці абмежаваць шырыню дый паўсюднасьць ягонага ўжываньня ў беларускай мове, што радзіў Карскі, зусім няма аніякое падставы, а дзеля гэтага й аніякое патрэбы. Беларускія пісьменьнікі ў сваю пару за радаю Карскага й не пайшлі, аканьня ў сваёй мове не агранічвалі й у беларускай літаратурнай мове замацавалі якраз аканьне моцнае.

Дадаць да ўсяго вышэйсказанага варта, што гукам [a] моцна насычаная мова старавечных індаў, санскрыт, а таксама мовы балцкія, дый, як спадчына балцкага яе субстрату — мова беларуская.

3. Нацыянальная сьведамасьць і палітычныя пагляды Карскага

Падыходзячы да азначэньня існасьці нацыянальнага пачуцьця й самасьведамасьці Яўхіма Карскага, важна мець на ўвазе, што духова ён сфармаваўся яшчэ ў данашаніўскую пару беларускага нацыянальнага самастанаўленьня. А для ўсёй беларускай інтэлігенцыі данашаніўскай, інтэлігенцыі XIX ст., характэрна, што ў яе моцна выпіраюць элементы й культурных, і палітычных уплываў аднаго ці другога з тых нашых двух большых суседзяў — заходняга або ўсходняга — у заглушаючым цяні якіх беларускі народ тады бытаваў

Усе беларускія пісьменьнікі, культурна-навуковыя й нават палітычныя дзеячы XIX ст. у большай ці меншай меры на сваёй асабовасьці маюць адбіткі гэтых дзьвюх нацыяў і іх культураў. Працэс фармаваньня сваё запраўды беларускае дый духова запраўды незалежнае інтэлігенцыі, гэта ўжо зьява стагодзьдзя XX. Карскі й носіць на сабе ўсе прыкметы беларускага навуковага дзеяча яшчэ тыпу XIX ст., дзеяча, пры тым, нахілу ўсходняга, культуры расейскае, прадстаўніка тае мэнтальнасьці, што ў беларускай гістарыяграфіі атрымала азначэньне г. зв. «западнарусізму».

Хоць дакладнейшых вестак пра бацькоў Карскага біяграфіі й не даюць, дый аб беларускасьці яго паходжаньня няма ніякіх сумліваў. Пра гэта сам Карскі ў 1885 г., у прадмове да свайго «Обзора звуков и форм белорусской речи», піша гэтак:

Будучы прыродным беларусам, узгадаваны дый адукаваны сярод беларусоў, і дзеля гэтага з самога маленства аж да апошняга часу перабываючы блізу толькі ў беларускім асяродзьдзі, аўтар здабыў некаторую дазнанасьць у беларускіх гаворках, якую пазьней падмацаваў знаёмствам з запісанымі творамі беларускае мовы (Обзор звуков и форм белорусской речи. Б. 3).

Дый Карскі ня толькі ўсьведамляў разумова сваё беларускае этнічнае паходжаньне. З родным сабе краем і народам быў ён звязаны й пачуцьцёва, што выяўлялася ў бясспрэчным, хоць і своеасаблівым беларускім патрыятызьме. Ужо з самых вялізных памераў ягонае навуковае працы, укладзенай у дасьледаваньне, ё апісаньне беларускае мовы, можна дапускаць, што гэта маем справу ня толькі з чыста навуковым зацікаўленьнем аўтара выбранаю сабе тэмаю дый паўсталым пазьней, у часе заглыбленьня ў студыі, захапленьнем вывучаным прадметам, —

што ў вучоных ня раз здараецца.

Была, бясспрэчна, і патрыятычна-пачуццёвая лучнасьць з тэмаю, якая дадавала Карскаму вытрываласці ў працы, дый абумовіла тое, што ўкладаў ён у яе блізу ўсе сілы ўсяго свайго жыцця, ідучы наважана й сыстэматычна да завяршэння ўзводжанае рупліва, а заплянаванае яшчэ ў юнацтве, вялікае навуковае будыніны аб мове роднага краю.

Патрыятычныя матывы свае навуковае працы над вывучэннем беларускае мовы Карскі й сам ня раз падчыркаваў. Гэтак, у 1903 г. як мотто да першага тому сваіх «Беларусаў» ён ставіць зваротку зь вершу Янкі Лучыны:

Сонца навукі скрозь хмары цёмныя

Загляне ясна над натаю ніваю.

І будуць жыці дзеткі патомныя

Добраю доляй, доляй шчасліваю.

За мотто да 1-е кнігі II тому «Беларусаў», што выйшла пяць гадоў пазней, узятыя ізноўка словы Сымона Буднага зь ягонага прысьвячэння нясьвіскага «Катэхізісу» 1562 году князем Радзівілам: «Слушная рэч ест, абы ваши княжацкія міласыці таго народу язык мілаваці рачылі, у каторым даўныя прэдкі і іх княжацкія міласыці панове атцы Ваших княжацкіх міласыці прэднеішыя прэлажэнства нясуць».

У прадмове да 3-е кнігі таго-ж II тому «Беларусаў», кнігі, якая што выйшла ў 1912 г., патрыятычны сантымэнт да прадмету студыяў высказаны Карскім яшчэ яскравей словамі: «...(аўтар)... адно пра сябе можа сказаць, што працаваў з захапленнем і любовяй да таго... народу, мову якога стараўся прадставіць: найболей з тае прычыны іжэ мя міласыцівы Бог з таго языка на сьвет пусціў — скажам словам і Ф. Скарыны, выдатнага беларускага дзеяча пачатку XIV ст.». Цытату гэтую з Скарынавае прадмовы да праскага Псалтыра 1517 году Карскі ставіць і за мотто да гэтае кнігі «Беларусаў».

Падобных, вось, выказванняў у Карскага знойдзем і болей. Усе яны сьветчаньні самога Карскага аб тым, што навуковую працу над беларускаю моваю ён уважаў і за свой беларускі патрыятычны абавязак. Дый памылкаю было б рабіць ужо выснаў, што патрыятызм Карскага быў адэкватным, раўназначным зь цяперачы агульна прынятым паймом беларускага патрыятызму.

Беларускі патрыятызм Карскага меў іншы, больш правінцыяльны характар, ён быў абмежаны дый быў падпарадкаваны ідэалёгіі й палітычным канцэпцыям тагачаснага расейскага вялікадзяржаўя, ці, калі ўжыць тэрмін, якім сам Карскі

ў сваіх навуковых працах ня раз карыстаўся, канцэпцыі «общерусской». Дык, хоць Карскі пачуцьцёва бясспрэчна быў моцна звязаны з сваёй роднай зямлёю, яе прыродаю, беларускім народам, яго моваю, бытам і народнай культурай, — дый разумова ўсё гэта ён падпарадкоўваў навязанай яму расейскаю школаю й адукацыяй маскоўскай імперскай ідэалёгіі, і, у выніку, культуру, інтарэсы й будучыню беларускага народу ён падпарадкоўваў інтарэсам і будучыні народу расейскага.

Істоту гэтага тыпу беларускага патрыятызму, падпарадкаванага патрыятызму й інтарэсам народу іншага, пашыранага ў Беларусі асабліва ў XIX ст., а ня рэдка сустраканага яшчэ й сяння, дужа трапна азначыў расейскі вучоны й беларусавед А. Пыпін, які яшчэ ў апошняй чвэрці XIX ст. такі патрыятызм сфармуляваў гэткімі словамі (цытуецца з парафразаў — аб чым ніжэй):

...у мясцовым патрыятызме адбылося даволі дзіўнае спалучэнне вельмі разнародных элементаў: патрыятызм гэты быў беларускі, дый істота яго была расейская. Ён быў беларускі па каханыі да тэрытарыяльнае бацькаўшчыны дый яе пэйзажнага й бытавога наваколля, але ўсё жыццё самога беларускага народу разумелася з чыста расейскага гледзішча, народ гэты іграў ролю толькі служэбную; ягоны бытавы склад, ягоная паэзія, не маглі чакаць якогаколечы свайго самастойнага разьвіцця й павінны былі служыць толькі да ўзбагачэння расейскае літаратуры й паэзіі, як сам народ павінен быў адчуваць у сабе расейскую нацыянальнасць, у складзе якой ён уважаўся (Белорусская этнография // Вестник Европы. Июнь 1887 г. Бач. 296).

У арыгінальнай фармулёўцы Пыпіна ў гэтай цытаце ўсюды на месцы словаў «расейскі» стаіць слова «польскі», бо гаварыў Пыпін гэта пра беларускую інтэлігенцыю XIX ст. польскае культуры й арыентацыі. Тым ня менш яна вельмі трапна ўхоплівае й істоту беларускага патрыятызму інтэлігенцыі арыентацыі й культуры расейскае, г. зв. западнаруускай, да якое належаў Карскі.

Што ў выпадку Карскага маем справу з гэткага тыпу беларускім патрыятызмам, патрыятызмам, падпарадкаваным інтарэсам расейскага народу, пра гэта жыцццяпіс Карскага дае нам даволі пацьвярджальных фактаў. Асабліва яскрава пагляды Карскага на нацыянальныя справы беларускага народу выявіліся ў пазнейшыя гады ягонага жыцця, калі гістарычныя падзеі сканфрантавалі яго, і ня раз, зь беларускім патрыятызмам шырэйшага разуменьня, патрыятызмам сувэрэнным, патрыятызмам не абмежаным інтарэсамі народу іншага.

Што да агульнае ідэалёгіі дый сьветапагляду Яўхіма Карскага, дый трэба сказаць, што хоць ён і быў «обшчэрусам» зь

перакананьня, але па сваім палітычным настаўленьні да чарнасоценцаў ня прымыкаў. Быў ён затое заўсёды вельмі ляяльным да ўладаў царскага рэжыму й дзеля гэтага меў у гэтай улады давер, аб чым добра сьветчаць тыя высокія адказныя становішчы, якія ён ад яе даставаў, як, для прыкладу, рэктарства Варшаўскага ўнівэрсытэту, як камандыроўкі за межы імперыі, а разам і тыя матар'яльныя дабрадзействы дый ласкі, якімі яго гэтая ўлада шчодро асыпала.

Што й казаць — Карскі, этнічны беларус, што добра сабе ўсвойў афіцыйную «общэрускую» ідэалёгію, і пры тым быў здольным рэпрэзэнтацыйным навукоўцам, — быў асобаю вельмі карыснаю царскай уладзе, як добры ўзор такога ідэальнага ўслужлівага падданага з інародцаў, якімі Масква жадала сабе бачыць і ўсіх іншых.

Разгляды Карскага беларускіх этнаграфічных зборнікаў і старых моўных памятак, разгляды й на адпаведнай навуковай вышыні, і, адначасна, і з сталаю арыентацыяй на «общэрускія» канцэпцыі дый з сталымі намаганьнямі як найцясьней увязаць беларускую мову з моваю расейскаю ў сучасным, мінулым і на будучыню, выклікалі, зразумела, толькі задавальненьне навуковых органаў рэжыму, якія за гэта й не шкадавалі яму нагородаў, ганаровых адзначэньняў, залатых мэдалёў. Справа іншая, што, як паказала гісторыя, у канцавым выніку навуковая праца Карскага прычынілася куды больш да выяўленьня арыгінальнае самабытнасьці беларускае мовы, чым да збліжэньня яе з моваю расейскаю.

За аснову сьветапагляду Карскага, побач ягонага «западнарусізму» ў нацыянальнай плошчы, трэба ўважаць сьветагляд пашыраны сярод інтэлігенцыі Расейскае імперыі канца XIX ст., сьветагляд тыпу лібэральна-дэмакратычнага, дый з пачуцьцёва-сэнтымэнтальным народніцкім падыходам да народу, да яго жыцьця, быту, культуры й сацыяльнае долі. У сьветагледзе Карскага ў пачатковую пару ягонага жыцьця й навуковае дзейнасьці гэтая народніцкая пачуцьцёвая афарбоўка выразна выступае.

Пераходзячы да справы стаўленьня Карскага да беларускага нацыянальнага адраджэньня, характэрная вельмі ўжо ягоная заўвага аб Багушэвічавай прадмове да «Беларускай дудкі». Сам

Карскі адзначае, што прадмова гэтая мела вельмі важнае значэньне ў беларускім нацыянальным адраджэньні, бо яна была тым штуршком, які надаў палітычны імпэт нарастаючым ужо й так сілам беларускага руху. Пра гэтую прадмову Карскі вось што кажа: „Pradmova“ написана довольно ловко... несомненно с целью вызвать смуту в русском семействе...» (Б., I, 451). Пад

прыведзенымі словамі Бурачка-Багушэвіча мог-бы падпісання кажны беларус. Дый у выпушчаных мною мясцох яўна вызіраюць сэпаратыстычныя імкненьні аўтара: «...імкненьне аддзяліць беларусоў ад вялікарусаў, разьвіць палітычную эманцыпацыю, з чым далёка ня ўсе згодны спаміж беларусоў...» (Б., III, 3, 153).

Сэпаратызм з гэтае прадмовы, пэўне-ж, вызірае запраўды, і моцна, дый зь беларускага гледзішча гэта быў аніякі грэх. Затое жаданьне пасяліць нацыянальную варажнечу ў прадмове аніяк ня відаць. У гэтым Карскі чамусьці недакладны. Затое ўражвае, што Карскаму не падабаецца й тое, што Багушэвіч, паводле яго, хоча «разьвіць палітычную эманцыпацыю» беларускага народу. Карскі-ж, хоць сябе называў беларусом, гэтага аднак-жа свайму беларускаму народу не жадае, бо словы «з чым далёка ня ўсе згодны спаміж беларусоў...» яўна найперш датычаць самога Карскага.

Павяу «Нашае Нівы», яе дзейнасьць дый ідэалёгію Карскі, выглядае, сустрэў наогул даволі прыхільна, хоць і не безь некаторай асьцярожнасьці дый засьцярогаў. «Нашу Ніву» ён характарызуе гэтак (Б., III, 3, 163):

«Наша Ніва» паставіла сабе за мэту будзіць сьвядомасьць беларусоў, і з гэтага гледзішча зроблена ёю ня мала. Яна без замінкі кажа беларусом-каталіком, што яны не палякі, дый адначасна недастаткова ясна падчырквае, што яны такая-ж галіна рускага народу, як і вялікарусы й маларусы: калі ўжо пашыраць у народзе сьвятло навукі, дык у паўніні, а не аднабакова. Добры бок «Нашае Нівы» і той, што яна высьцерагаецца пад'юджываньня аднае народнасьці супроць другое... падыходзячы да іх зусім бесстаронна. У гэтым выпадку яна правільна падцёміла аснаўную рысу беларускага характэру — згоднае сужыцьцё з усімі. Адна рэч, здаецца, не гарманізуе з прынятым газэтаю тонам, гэта — крыху халоднае стаўленьне да галоўнае народнасьці ў дзяржаве... (Таксама) без патрэбы лішне шмат месца адводзіцца ў газэце для народу паведамленьням пра адмоўныя бакі расейскага жыцьця...

Дык «Нашай Ніве» Карскі выказвае й словы пахвалы, і свае дакоры. Дакоры за яе «халад» да пануючага расейскага народу дый што яна «недастаткова ясна падчырквае», што беларусы «такая-ж галіна рускага народу, як і вялікарусы й маларусы». У гэтых дакорах дастаткова выяўляецца й галоўная ідэалёгічная розьніца «западнарусскае» пазыцыі Карскага ад нацыянальна-незалежніцкае пазыцыі рэдакцыі «Нашае Нівы». Нягледзячы на сваё адмоўнае становішча да — як гэта Карскі вельмі акадэмічна назваў — «палітычнае эманцыпацыі» беларускага народу, на Ўсебеларускі Кангрэс у Менску ў сьнежні 1917 году ён усё-ж зьявіўся. У часе Кангрэсу Карскі чытае цэлы чарод лекцыяў пра

прастор дый межы Беларусі, пра беларускую мову дый літаратуру, і прэзэнтую сваю нанава перагледжаную «Этнаграфічную карту беларускага племені». Аб мэтах перапрацаваньня дый перавыданьня гэтае карты ў гэтым акурат часе, сам Карскі пазьней, у 1925 годзе, у артыкуле «Беларуская філялёгія за апошніх дзесяць гадоў» (друкаваны ў «Zeitschrift für Slavische Philologie») пісаў:

Каб падтрымаць нацыянальныя імкненьні, каб азначыць заходнія межы рускага племені, каб прычыніцца да нацыянальнае сьведамасьці, Я. Карскі... уклаў «Этнаграфічную карту беларускага племені», выдадзеную Расейскаю Акадэміяй Навук, Пецяярбург, 1917 г.

Удзельнікі Ёсебеларускага Кангрэсу, незалежна ад сваіх партыйна-палітычных паглядаў, прызнавалі навуковы беларусаведны аўтарытэт Карскага. Сьветчыць аб гэтым факт, што Карскі быў выбраны ганаровым старшынёю прэзыдыюму Кангрэсу. Палітычна ў часе Кангрэсу Карскі хінуўся да групы г. зв. абласьнікоў.

Летам 1918 году Карскі знаходзіцца ў Петраградзе дый там праяўляе дзейнасьць у ролі старшыні Таварыства Абароны Беларусі, арганізацыі, створанай для змаганьня з падзелам Беларусі, паўсталым у выніку Берасьцейскай угоды між Нямецчынаю дый савецкаю Расеяй. У восені наступнага году ён паяўляецца ў Вільні, дзе чытае рэфэрат аб беларускай мове на беларускіх настаўніцкіх курсах. Вільня тады была пад польскаю акупацыяй. Беларускім слухачом у часе рэфэрату ён гавора аб мове беларускай не як аб «нарэччы», як звычайна пісаў ён у сваіх навуковых публікацыях, а даводзіць, што яна роўная зь іншымі мовамі сьвету.

Калі у 1921 г., пасля адкрыцьця Беларускага Дзяржаўнага Унівэрсытэту ў Менску, Карскі становішча рэктара гэтага ўнівэрсытэту, на якое ён, як адзін з найвыдатнейшых тады ў Менску беларусаведаў, разьлічаў, не атрымлівае, ягонае пазыцыя да беларускага палітычна-адраджэньчага руху яўна завастраецца, стае нават ваяўніча варожаю. Калі праз год паяўляецца апошняя кніга III тому «Беларусаў», прысьвечаная «мастацкай літаратуры на роднай мове», яна значна розьніцца ад 6-ці папярэдніх кнігаў гэтае манаграфіі. У папярэдніх кнігах хоць і вызірае яўна аўтаравы «общерусский» сьвётагляд, аднак-жа агульна бяручы яны былі ўтрыманыя ў спакойным акадэмічным гоне. Тымчасам у апошняй кнізе, побач навукова-апісальнага матар'ялу, знаходзім і ў тэксьце, і асабліва ў дапісаным у канцы «Пасьляслове», вострыя палітычныя напады на кіраўнікоў беларускага палітычнага руху, на самы рух, напады часта публіцыстычнага характару. У іх

Карскі ставіць над запытаньне патрэбу й пэрспэктывы беларускага культурна-нацыянальнага адраджэньня, не гаворачы ўжо аб адраджэньні палітычным. З кнігі відавочна, што няўдача з рэктарствам моцна зраніла Карскага амбіцыю, як аднаго з найвыдатнейшых беларусаведаў. У выніку акадэмік яўна губляе раўнавагу, рэагуе востра.

У «Пасьляслове» Карскі, між іншым, піша:

Беларускі рух... з самога свайго зараджэньня... меў сэпаратыстычныя тэндэнцыі. Для таго, каб адхіліць увагу сваіх недалёказорых чытачоў ад галоўнае мэты сваіх імкненьняў, разумнейшыя важакі руху хапаліся за імпануючыя спосабы, што магло падабацца мясцоваму патрыятызму: намагаліся стварыць зь беларусоў асобную славянскую, адменную ад расейскай, нацыю, стараліся падчыркаваць «слаўнае прошлае» беларускага народу; клалі націск на арыгінальныя асаблівасьці беларускае мовы, высьцерагаючыся й перасьледуючы называньне яе нарэччам, і таксама бачылі ў ей ня рускую разнавіднасьць... (Б., III, 3, 440?).

Вось у гэтым стылі й тоне ў «Пасьляслове» праводзяцца вострыя нападкі на беларускіх палітычных дзеячоў за іхныя патугі пры арганізаваньні незалежнага ад Масквы дзяржаўна-палітычнага жыцьця беларускага народу ў форме БНР. У адваротнасьць сказанаму падчас рэфэрату ў Вільні пару гадоў перад тым, беларуская мова ў яго тутка ізноў толькі нарэчча, якое ня мае перад сабою ніякое будучыні. Падобна й зь беларускаю літаратураю.

Аб літаратуры ў «Пасьляслове» Карскі кажа: «Беларуская літаратура, якая адзначаецца жыцьцёвасьцяй, як правінцыянальная, будзе існаваць і разьвівацца...» Аб мове ў тэксьце «Беларусаў»:

Трымаючыся строга пэдагагічных мэтадаў, у самых захалусных мясцох з гэтай мовы можна было-б пачаць і пачатковае навучаньне... Ныстаха навуковае тэрміналёгіі й назоваў абстрактных поймаў, і наагул бедны лексычны склад народнага языка, абумоўлены першабытнасьцяй і нескладанасьцяй сьветагляду жыхарства, што жыве між беднай прыроды й навакольна, не дае магчымасьці завесьці навучаньне ў школе ў гэтай мове.

Чытаючы вышэйпрыведзеныя радкі Карскага аб «беднасьці» беларускае мовы дый народнага «сьветагляду», трэба прыпомніць сабе, што ў іншых кнігах «Беларусаў», а нават і на пачатку тае-ж апошняе кнігі, Карскі піша, і ня раз, зусім адваротнае. Ён часта ўсхваляе багацьце й беларускае мовы, і фальклёру. Пра багацьці-ж старое беларускае літаратурнае мовы ён сам у 1-м томе «Беларусаў» (1903) кажа вось што:

...Па багацьці старога лінгвістычнага матар'ялу заходнярускае нарэчча займае першае месца заразжа за вялікарускім, у галіне-ж кнігаў старога друку яно нават перавышае апошніяе...

Дык у справе багацьця беларускае мовы ацэна яго ў апошнім томе «Беларусаў» якрава супярэчная з шматлікімі заўвагамі таго-ж Карскага ў тамах папярэдніх.

А што да адведзенага беларускай мове месца толькі ў «захалусьці», дык трэба сказаць, што нават 80 гадоў перад гэтым, калі ў абліччы паявы «Мужыцкае праўды» Каліноўскага ды і яе моцнага рэха сярод масаў прыгоннага сялянства Беларусі расейская прэса дыскутавала пытаньне завядзеньня беларускае мовы ў школы, дык маскоўскі славянафільскі часопіс «День» Аксакава (1862–1865, тыднёвік) прызнаваў патрэбу куды шырэйшага карыстаньня беларускаю моваю ў школьніцтве, як гэта дазваляў у 1922 г. Карскі. «День» у 1863 г. пісаў:

...трэба, каб селянін разумеў гасудараў указ і «ўнушэньні» расейскае ўлады дакладна, безь непаразумееньяў... Мы ўважаем... што было-б нязвычайна карысным выкладаць першапачатковыя пазнаньні й сэнс урадавых загадаў беларускаму селяніну на беларускай мове, навучаць чытаць і пісаць яго пабеларуску, а посьле, бясспрэчна парасейску й царкоўнаславянску («День», № 25, 1863).

У канцы «Пасьляслова» Карскі да справы беларускае мовы й яе будучыні яшчэ раз вяртаецца, каб сказаць наступнае:

Што да беларускае мовы, якою гавора просты народ, дык жадаючы ей усякага красаваньня ў будучыні нават да сьветавага азначэньня, я ў пытаньні аб увядзеньні яе цяпер у навуку, як мовы вышэйшае й нават сярэдняе адукацыі, трымаюся прыблізна такога-ж пагляду, які апошнім часам быў выказаны й адным аб'ектыўным паляком Бодуэнам-дэ-Куртэно, а пайменна, «што беларускі язык гэтак блізкі да языка вялікарускага, што яму наўрад ці ўдасца ўтрымацца побач з гэтым апошнім. Для патрэбаў мастацкае літаратуры й для патрэбаў навукі, беларусы будуць праўдападобна карыстацца ў будучыні „общерусским“ языком, што вырас на вялікарускай аснове» — дададзім ад сябе — не бяз удзелу іншых рускіх нарэччаў, у гэтым ліку й беларускага, асабліва ў мінулым. Трэба-ж хутчэй прыхінуць народ да культуры, што апіраецца на жывыя народныя карані, што корміцца «общерусскими» сокамі, а не на чужыя (хоць і шматгоднія) налёты (Б., III, 3, 442).

Цытата пагляду І.А. Бодуэн-дэ-Куртэно (узятая з «Варшаўскага слова», № 93, 1920 г.) зь ягоным сумнівам аб тым, ці беларуская літаратурная мова вытрымае канкурэнцыю з моваю

расейскаю, прыведзеная Карскім для паказання, што тое-ж гавораць і палякі, не зацікаўленыя ў прывіцыці беларусом мовы расейскае. Трэба аднак-жа да гэтага дадаць, што зацываваныя словы былі папярэджаныя ягоным-жа дэкларатыўнага характару асьветчаньнем Бодуэн-дэ-Куртэно, што «беларускай літаратурнай мове прызнаю ўсе правы для існаваньня й разьвіцьця, як і ўсякай іншай літаратурнай мове», Гэтыя словы Карскі не паўтарыў, у сваёй цытаце ня прывёў. Карскі яшчэ й у 1922 годзе не прызнаваў, у запраўднасьці, існаваньня беларускае літаратурнае мовы наагул. Каб пераканацца аб гэтым, хогіе зьвярнуць увагу на сам загалавак, які Карскі даў апошняй кнізе «Беларусаў», прысьвечанай нарысу гісторыі новай беларускай літаратуры: «Художественная литература на народном языке».

Дык у дадзеную пару у 1922 г. для ўсходнеславянскіх моваў Карскі меў гэткую схему: існуюць тры раўнасьільныя гутаркі — вялікаруская, маларуская й беларуская, літаратурная-ж мова шырэйшага культурнага ўжытку ёсьць і павінна заставацца для ўсіх толькі адна — расейская.

Дык на беларускую мову, літаратуру, нацыянальную культуру й іх будучыню Карскі й у 1922 годзе глядзеў яўна з пазыцыяў «обшчэрускіх». Месца на самастойнае існаваньне й разьвіцьцё для іх у Карскага не адводзілася. Маглі яны найвышэй таптацца ў вузкой выгарадцы правінцыяльнае адменнасьці культуры расейскай.

Наперакор гэтым безнадзейным пэрспэктывам Карскага, як гісторыя паказала, беларуская мова ў хуткім часе ахапіла ня толькі пачатковае й сярэдняе школьніцтва, але й вышэйшае. А ў Беларускай ССР стала яна адначасна й моваю дзяржаўнаю.

Беларуская-ж літаратура зусім ня думала зачыняцца ў накіраваных ей Карскім правінцыяльных межах, а наважвалася сягаць і па сусьветныя ўзроўні. І толькі сілаю заведзенага ад 1930-х гадоў чырвонаю Масквою тэрору, гэты буйны «нацдэмаўскі» разгон у разьвіцьці беларускае культуры быў, як ведама, затарможаны, а кірунак самога разьвіцьця сілком накіраваны ў бок тых-жа «обшчэрускіх» канцэнцыяў Карскага й царскага вялікадзяржаўя.

Ня дзіва, што пасьле гэткай адкрытай вайны, абвешчанай Карскім беларускай мове, літаратуры, нацыянальнаму адраджэньню наагул, — усякія дачыненні, усякія масты кантактаў між Карскім і беларускім Менскам нацдэмаўскае пары былі збураныя. Пры дзяржаўным Беларускам Унівэрсытэце Карскі не застаўся й у характары прафэсара. Хоць быў ён сябраю Расейскае Акадэміі Навук, а пазьней і Акадэміі Навук Чэскае, але ніколі ня быў сябраю Інстытуту Беларускае Культуры ў Менску,

ані пазьнейшае Беларускае Акадэміі Навук. Не паказаўся ён і на шырока, міжнародна арганізаванай у 1926 годзе ў Менску Акадэмічнай Канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу й азбукі, прысьвечанай пытаньням якраз цесна звязаным з моваю, хоць запрошаны на яе хіба-ж быў.

Толькі ў 1928 годзе, раней цытаваным асьветчаньні ў праскай «Славіі» Карскі прызнае наканец існаваньне беларускае мовы й як літаратурнае, і як дзяржаўнае, за факт дакананы й гістарычны. Практычнага паважнейшага значэньня для ягонай навуковай дзейнасьці гэтая пераацэнка паглядаў аднак-жа мець ужо не магла. Для павароту да шырэйшае навуковае працы над беларускаю моваю ў канцы дваццатых гадоў спрыяльных палітычных умоваў ані ў Менску, ані нават у Ленінградзе ўжо ня было. Тады пачынаўся акурат разгром культуры й навукі нацыянальных рэспублікаў Савецкае імперыі. Дый і жыцьцёвы круг найбольшага дасьледніка беларускае мовы хінуўся ўжо да свайго натуральнага канца. Тры гады пазьней, у красавіку 1931 г., Яўхім Карскі памёр.

4. Савецкая партыйная ацэна Карскага

Для паўніні вобразу выдатнага беларусаведа варта яшчэ прывясці пагляды на Карскага афіцыйных савецкіх партыйных дзейнікаў дый на зьмены «партыйнае лініі» ў гэтых паглядах. Для гэтага ніжэй падаюцца выпіскі з даведак аб Карскім, зьмешчаных у двух чародных выданьнях «Большой советской энциклопедии».

Гэтак, у томе 31-м з 1937 г., БСЭ, бач. 623, аб Карскім чытаем:

Карскі... філялёг... Разглядаючы ў сваіх дарэвалюцыйных працах беларускую мову як адзін з расейскіх дыялектаў, Карскі ўпорыста захоўвае гэтую шавіністычную ўстаноўку й у працах пасьля Кастрычніка 1917 («Русская диалектология», 1924), дзеля гэтага ягонае працы могуць быць выкарыстаныя цяпер толькі як збор матар'ялаў...

У томе-ж 20-м другога выданьня «Большой советской энциклопедии» з 1953 г., бач. 256, чытаем ужо вось што:

Карскі... расейскі языкавед і філялёг. Заснавальнік беларускае моваведы й беларускае філялёгіі...

З параўнаньня гэтых даведак у вочы кідаюцца дзьве зьмены. Найперш — у апошнім выданьні выпушчаны зусім сказ пра ягоную расейскую «шавіністычную ўстаноўку». Чаму? — зразумела: на пазыцыі гэтай-жа шавіністычнай устаноўкі чырвоная Масква сяньня адкрыта сама ня толькі стала, але з усіх сілаў абедзвюма нагамі ў яе ўперлася. Вялікадзяржаўны шавінізм у сучаснай падсавецкай моваведзе ўважаецца зусім не за грэх, а за абавязуючы партыйны канон.

Дзеля гэтага-ж Масква цяпер ужо не стыдаецца прызнаць Карскага за свайго, за расейскага языкаведа й філялёга. І на гэта мае яна шмат асноваў. Карскі быў бясспрэчным беларусом па паходжаньні, па самапачуваньні, і, нават, па сваім правінцыяльнага тыпу патрыятызьме. Быў ён і бясспрэчным заснавальнікам беларускае моваведы й беларускае філялёгіі, як сьцьвердзіў гэта ўжо ў 1916 годзе Шахматаў. Заслуга гэтая яму належыцца без засьцярогаў і дзеля піянерскага характару ягонае працы ў гэтай галіне навукі, і дзеля грунтоўнасьці гэтае працы дый яе навуковага значэньня.

Дый хоць беларусаведам выдатным Карскі й быў, але вучоным найперш ён быў расейскім, і гэта ня дзеля таго толькі, што расейская навука прышчапіла яму сваю школу навуковае працы, дала яму навуковыя тытулы дый становішчы, асыпала шчодро прэміямі, нагородамі дый мэдалямі. Куды важнейшым было тое, што яна навязала яму адначасна й свой «обшчэрускі» сьветагляд дый ідэалёгію, а праз гэта ўціснула яго ў вузкія сьцены

казённае, прыдворнае расейскага вялікадзяржаўя, навукі. А гэта, ізноўкі, моцна звужала ды і абмежавала ягоныя навуковыя гарызонты, падрэзала яму крылы да самастойных творчых натугаў, да шырэйшых навуковых палётаў. Гэта было адной з важных прычынаў таго, што паважнейшага свайго, нейкае свае арыгінальнае гіпатэзы ці тэорыі, Карскі так і не стварыў, не пакінуў. Пераймаў іх гатовыя ад іншых расейскіх моваведных аўтарытэтаў.

Гэтак, самастойным беларускім вучоным у дадзеных гістарычных абставінах Карскі стаць так і ня здолеў, у навуцы арыгінальным ня выявіўся, беларускае навуковае школы так і не стварыў. З навязанага расейскаю царскаю навуковаю школаю сьветагляду выламацца не патрапіў, ды і нават і ня прабваў, Карскі ня толькі гаварыў, пісаў, але-й думаў парасейску. На вернай службе расейскае, царскаражымнага тыпу, навуцы застаўся ён бадай да канца свайго жыцця.

У абліччы гэтага ня дзіва, што вялікадзяржаўная Масква чырвоная сяньня гэта ўзважыла, ацаніла, ды і знайшла, што мае дастаткова асноваў на тое, каб залічыць яго ў свае, у расейскія, вучоныя.

Жыццё і навуковая дзейнасць Яўхіма Карскага пераплеценыя чарадою парадаксальных супярэчнасцяў. Прыступаў ён да вывучэння беларускае мовы з намерамі склясыфікаваць ды і выясніць яе факты з гледзішча пануючых у ягоную пару ў расейскай моваведзе «агульнарускіх» паглядаў. Награмаджаны, аднак-жа, праз працавітае жыццё імжа вялізны моваведны матэрыял старае літаратурнае і сучаснае беларускае мовы ў гіпатэзы і канцэпцыі расейскае моваведы ня толькі не ўкладаўся, але ім прарэчыў, іх падважваў, адкідаў.

Прыкладам, тэзу яшчэ магістэрскага дыспуту Карскага, што беларуская мова — дыялект вялікарускай, запярэчылі вынікі ягоных-жа моваведных даследаванняў, якія раскрылі і нязвычайнае багацце ды і размаітасць і арыгінальную самабытнасць беларускае моўнае сістэмы. Намагаўся Карскі навязаць ды і замацаваць у моваведзе для беларускай мовы азначэнне яе як дыялекту, «нарэчча», але, сваімі-ж працамі, ды і асабліва манумэнтальнымі «Беларусамі», ён практычна падмураваў ды і умацаваў яе становішча як самастойнае славянскае мовы. Ягонаму-ж дапушчэнню аб аддзяленні ў гістарычную, быццам, яшчэ пару беларускае мовы ад гіпатэтычнае мовы «прарускае», прарэчылі ізноўка адцёмленыя ім-жа факты з гісторыі беларускае мовы, якія паказвалі, што яна мусіла паўстаць не праз «адлучэнне» ад іншай, а шляхам аб'яднання ў дагістарычную яшчэ пару колькі існуючых старых беларускіх

п'ямных дыялектаў.

Дык пагляды, гіпатэзы, канцэпцыі, якія Карскі ў моваведзе намагаўся начапіць беларускай мове, да яе ня прысталі, пры ей не засталіся. Эвалюцыя моваведных паглядаў у галіне беларускае мовы паступова перачырквала канцэпцыі Карскага дый адкідала іх, як не сумесныя з фактамі навукі й жыцця. У выніку, Карскі, хоць і вельмі неахвотна дый асьцерагаючыся, але з часам мусіў аднакжа пераглянуць свае пазыцыі. Таксама сваю тэрміналёгію «беларускае нарэчча», «заходнярускае нарэчча», «беларускае племя», «рускія мовы» — у значэньні «ўсходнеславянскія мовы» — тэрміналёгію, зь якою Карскі не пераставаў вазіцца яшчэ і ў сярэдзіне дваццатых гадоў, калі ад яе ўжо моцна аддавала старарэжымнаю старызною, давлялося яму ў канцы закінуць, як яўна не адказуючую рэальнай запраўднасьці.

Выходзячы з расейскіх палітычна-навуковых канцэпцыяў, Карскі пралічыўся моцна й у сваім недаверы да будучыні беларускае мовы, літаратуры, дый наагул беларускага нацыянальна-палітычнага руху. Гісторыя яшчэ за жыцця Карскага паказала, што разьвіцьцё ішло ў кірунку адваротным таму, якога ён спадзяваўся й ждаў. Беларуская мова не засталася толькі па «захалусьцях», але, як-ніяк, стала нават і дзяржаўнаю. Літаратура, таксама, аніяк ня думала зачыняцца ў рамкі правінцыяльнае. Палітычна-ж, працэс «эманцыпацыі» беларускага народу пасунуўся настолькі, што нават Маскве давлялося прызнаць Беларусі дзяржаўныя, хай сабе й фікцыйныя, формы, дый нават даць ім і нейкі ход у міжнародным палітычным жыцці.

Дзеля гэтых самых прычынаў і ў разьвіцьці новай беларускай літаратурнай мовы Карскі адыграў практычна значна сьціплейшую ролю, як можна было-б спадзявацца. Хоць дысэртацый «Обзор звуков и форм белорусской речи» яшчэ ў 1885 годзе ён склаў навуковую граматыку сучаснае беларускае мовы, аднак-жа першыя практычныя граматыкі, адпаведную тэрміналёгію дый правапіс распрацавалі, апіраючыся на ягоных-жа ірацах, для новай літаратурнай мовы Тарашкевіч дый Лёсік.

Ведаючы «обшчэрuskія» тэндэнцыі Карскага, ня прызналі яго аўтарытэту дый не паслухалі ягоных радаў у справе нэалэгізмаў, правінцыялізмаў, аканьня, правапісу й беларускія пісьменьнікі. Эвалюцыя разьвіцьця беларускае літаратурнае мовы ішла на шляху, накіраваным ей гісторыяй беларускага нацыянальнага адраджэньня, а не ў кірунку жаданьняў, інструкцыяў дый прадбачваньняў Карскага.

Гэтак беларуская мова тысячаю сваіх самабытных зьяваў, зарэгістраваных і склясыфікаваных Карскім, дый ходам далейшага свайго натуральнага разьвіцьця, сама запярэчыла дый

адкінула ўсе важнейшыя тэзы Карскага, зь якімі да яе вывучэння ён прыступаў, а, гэтым самым, разбурыла тыя штучныя ўзводжаныя дыялектныя дый «обшчэрускія» загарадкі, у якія Карскі намагаўся яе замкнуць. Ні Карскі, ні іншыя падобнага настаўленьня моваведы, уллучыць, ані ўтрымаць беларускую мову ў межах «нарэчча» расейскае ня здолелі. У моваведзе мае яна сяньня сваё бясспрэчнае месца, месца самастойнае, месца раўнапраўнае іншым славянам мовам.

Дык у гістарычнай канфрантацыі «обшчэрускіх» канцэпцыяў Карскага аб беларускай мове з масаю сабраных ім-жа моўных фактаў, перамога засталася на баку фактаў. Пераможцаю аказаўся сам аб'ект даследавання, беларуская мова, а ня выдатны, найбольш на сяньня, яе даследнік. У выніку, і трывалую навуковую вартасць моваведнай спадчыне Яўхіма Карскага надалі зафіксаваныя й усыстэматызаваныя ім факты беларускае мовы, а не гіпатэзы й канцэпцыі, да якіх ён намагаўся гэтыя факты падтасоўваць.

Гэткі вынік тэарэтычна прадбачыў, хоць і думаў пры тым, пэўне-ж, не аб сабе, і сам Карскі, калі ў прадмове да 2-ога кнігі II тому «Беларусаў» пісаў:

Гіпатэзы, пабудаваныя тэарэтычна... з часам могуць аказацца без гістарычнае над сабою базы, і дзеля гэтага бязвартаснымі, тады як факты мовы ніколі ня згубяць свайго значэння.

Вось у гэтых словах маем ключ ня толькі да ацэны сучаснае вартасці навуковае спадчыны Карскага, але й да зразуменьня істоты, і слабасці і велічы Карскага як вучонага.

Дый заслужены гонар і славу трэба аддаць ня толькі пераможцы, беларускай мове, але й яе вялікаму даследніку, бо Карскі агромнаю рупліваю працаю ўсяго свайго жыцця над зборам і сыстэматызацыяй гістарычнага й сучаснага беларускага моваведнага матар'ялу да гэтага яе перамогі — хацеў ён гэтага ці не — але істотна спрычыніўся. Карскі першы — і шырака, як ніхто — апісаў і раскрыў сваяродную сыстэму нутраных фанэтычных, марфалагічных дый сынтаксычных законаў, якім падпарадкаецца беларуская мова ў працэсе свайго гістарычнага развіцця дый у багацці сваіх сучасных дыялектных адхіленняў. Карскі навукова й усебакова абгрунтаваў беларускую існасць старога беларускае літаратурнае мовы, дзяржаўнае мовы Вялікага Княства Літоўскага. Карскі сваімі «Беларусамі» беларускую моваведу яшчэ на пачатку гэтага стагоддзя высунуў на адно зь першых месцаў сярод іншых славянскіх.

Дзеля гэтага беларусаведная навуковая спадчына Карскага, нягледзячы на ўсе яе заганы, дый нават насуперак намерам яе тварца, стала й сама паважным стымулюючым у працэсе

фактарам і культурнага, і палітычна-нацыянальнага адраджэння беларускага народу. Вось таму, у 100-я ўгодкі нараджэння й 30-я сьмерці Яўхіма Карскага, заслужаная пашана й памяць яму належыцца і ад сучаснага пакалення таго народу, навуковаму пазнанню якога ён усе свае сілы аддаў, хоць гістарычных імкненняў яго так і не зразумеў, за свае іх ня прызнаў.

Разглядаючы асобу Карскага як вучонага на фоне яго гістарычнае пары, трэба ў канцы адцеміць і яшчэ адзін, і, найбольшы парадокс: тое вартаснае, што ён у беларусаведзе пакінуў, даў ён у вялікай меры дзякуючы акурат таму, што быў беларусом тыпу «обшчэрускага», а не беларускім незалежнікам. Калі-б ён далучыўся да паўгалоднае ахвярнае жменькі патрыятычных пісьменьнікаў-публіцыстых «Нашае Нівы», такіх шырокіх умоваў да сыстэматычнае навуковае працы, якую даваў яму расейскі афіцыйны імперыяльны навуковы апарат, напэўна ён-бы ня меў. Напісаў-бы тады, хіба, нямала патрыятычных артыкулаў, а мо на'т і вершаў, якія тады былі ў асаблівай модзе, але ў галіне мовы праўдападобна ня здолеў-бы даць і столькі, колькі далі Тарашкевіч ці Лёсік, бо ў папярэдніках яму не ставала-б моваведа фармату й аўтарытэту Карскага. Пісаць «Беларусаў», у кожным выпадку, ня было-б тады каму.